

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1971 · Ч. 4 (124)

**НОВІ ПОЕЗІЇ Р. БАБОВАЛА, В.
ТКАЧ, Н. МАНДЗІЙ**

**Б. КРАВЦІВ: Л. УКРАЇНКА ПРО
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄ-
МИНИ**

**Р. Л. ХОМ'ЯК: ПРО В. МОРОЗА
ЗНАЮТЬ**

**«SUČASNIST» — APRIL 1971
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Е м м а А н д і є в с ь к а

Г Е Р О С Т Р А Т И

(роман)

Книжка має 500 сторінок. Ціна 7 доларів;
у Німеччині — 25 нім. марок.

Збірка документів про русифікацію на Україні:

**МОЛОДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБІ ПРОТИ РУСИФІКАЦІЇ**

Збірка містить «Лист творчої молоді Дніпропетровського»
і три статті з дніпропетровських газет.

Ціна: 1 доляр; у Німеччині — 3,50 нім. марок.

З перекладної поезії появилася друком поема

П а б л ь о Н е р у д и

ВЕРХІВ'Я МАЧУ ПЧУ

У перекладі Віри Вовк, з ілюстраціями Слави Геруляк.

Ціна: 2,80 доларів; у Німеччині — 9 нім. марок.
Ціни в інших країнах — рівновартість амер. доляра
в перерахунку на місцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1971 • Ч. 4 (124)
РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Войчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Verantwortlicher Redakteur: Wolodymyr P. Stachiw

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

За жмут душі

Роман Бабовал

Присвячую М.

* * *

Вже світло виклюло друзям-бродягам серце
(хутчій проходили край плота райдуги — грішні).
Лишилося між персами
тепла,
мабуть, настільки в тебе,
щоб усміхнутися безпечно молодості на дрібну секунду,
а згодом — вісім тисяч років снити про
морських
птахів.

(Позичте білі крила, альбатроси —
хоч на останню
путь:
ось вам одгарок неба, жмут душі,
зів'ялі три листки і дрібка грому...).

Ти закохалась нагло (над весною)
в сіруватий сніг —
(немов
в циганські заглибокі очі).
А як ми стали приглядатись пильніше собі
і з літеплих долонь відчитувати долю синю,
в печері згас останній відгомін
пожежі
і ми пішли
звірятися сліпим вовкам.

(Позичте срібні крила, янголи — хоч за уривок
пісні...).

Лювен, 8. 70

(Замість листа)

Напевно ніч не довершить діла свого.
 Ми вже не маємо й
 Крихітки миру, вже не маєм скибочки страху.
 А час гуде,
 Позбавлений сумління й глузду.
 Твої уста лишають
 Смолистий присмак божевілля.
 Бо знай,
 Що я — не тінь, яку під небо піна винесла.
 Я — камінь і луна ніде
 Ще не доказаного слова. До твоїх бедр я носив свої гріхи,
 Мов до жар-птиці. Зустріч наша —
 Випадкова.

Напевно вже й рука твоя не буде
 Для мене фесю. Бож казка часто —
 Лиш негатив нездійсненої мрії
 Або спогаду.

Лювен, 3. 70

* * *

День зводиться; а, може, це — примара.
 Десь птах над містом промигтів
 (А, може, це — лише кров блискавиці, а не птах).
 І камінь глухо котиться нам в грудях. Ще світанок,
 Ще рік один, століття ще: і ми забудемо,
 Як до страху розчавлювався вітер.

Вночі.
 Деревя розмовляють про столітні недоречі;
 На дні порцелянового збанка —
 Одгрок пам'яті й стеблинка літа.
 Вночі.

Гляди ж:
 Вже мою тінь наскрізь пройняв дубовий сік;
 І тнізда розвели собі птахи в моїх обіймах;
 Кору мою затаврувало сонце дикими зубами;
 І вже нікого мої овочі не в силі заманити.

Лювен, 3. 70

Стінам вирости поживклі руки; сови
 Стали падати, мов сонні груші, в урну тиш.

І кинуло сонце горіхове слово нам в торбу.

Ніхто вже не повірить нам: нас зрадила вода.

М'якоть ранку твердне — задля споминів. Не відомо мені, чи
справді

Літо вже — як це твердять паломники — не прилетить з казок.

За дрібочку совісти очі свої, ти, мені на дорогу віддай;

На острови моє кохання завезу, щоб пальмово нарешті
втихла ніч.

Вітер — подірваний, немов квиток; а, може, як іржава
пам'ять.

Вже снотворним соком вщерть налиті чаші — з печеної кости
(пий!).

Клунок мій — порожній; лиш простір — засипаний бурями,

І в мозку, замість болю, дрібка натрію й твое ім'я.

Ми кохалися безумно, як відцвілі водорості;

Положливо день бив в дзвін конвалій: заблукав і не вернувся
знову сон.

Кинь дзеркало: мов орхідею, обличчя засипали жуки.

Он сонце заіржало: нам, мабуть, вже не прощатись

довше,

Вже час! — поснули камені...

Лювен, 2. 70

* * *

(Замість сонета)

Вже музика не заколише птаха звироднілого.

Напровесні застигли крила журавлям. І вже не знаєм,

Чим пахне грудочка землі. Між пальці розлилася ніч

Вонюча. І напрочуд сонце схоже на клубочок павутиння.

Я не кричатиму, коли слова твої птахами знову відлетять

За віддалі. Бо каменю ж судилося не знати втоми.

А дощ непрошений залле нам жили. Годі вірити мені,

Що повторятимуть ім'я твое зів'ялі луни по печерах.

Листи мої чорніють: небо над тобою надто хмарне.

На сніг лягли сліди тривожні, що ведуть вовків, заманених

Затишшям. День бубнявіє — не смійся так жорстоко.

6 :Я доторкнуся твоїх губ, щоб хоч раз пророковів не послухатись;
Цілуючи твоє плече, я говоритиму тобі про хліб, про чорну
землю —
Хоч, знаю, вистрибне з твоїх рук надто рано сон голодним
горобцем.

Лювен, 2. 70

НЕСКРОМНЕ

Я — відшумілий вітер, що розлився з глиняної чаші.
Я — білий відгомін мовчання, врослого в кість бур.
Я — міст між втомою і деревом, що родить жолуді отрути.
Я — сонце, стигле задля тирси й недожutoї трави.

Над нами промигтіли метеорами сумними спомини про
втечі
Сосон і богобоязливих. Море підповзло до стіп
Розплавленим асфальтом. Дощ пустився металевий
трохи,
Скляний. А пісня луснула, немов напнута для громів
струна.

Я — сиве полум'я з далеким присмаком пожежі.
Я — своч, що цурається віджити, що — сиріший від землі.
Я — пляма на твоїх долонях; вижидання неіснуючого птаха.

Вже добігли до наших уст шляхи: щоб листям з горла
вирвалися слова
Мілкі. Довкола нас зійшли густою палороттю гурагани.
І розмножився дерев'яний сміх, немов потрібний паразит.

Лювен, 3. 70

МОРЕ, МОРЕ

Глухі галопи крізь поля — засіяні мовчанням.
Ми відвернули голову від моря, повного громів
Липких. І шкіра наросла чуйним листком відчаю:
Божки пустили яструбів (по душі),
Поглинула пустеля непомітних голубів.

Ніч. Приворожені в нас очі (наче бджоли срібні).
Павучі пальці. Усміх — кинений срібняк.
І коні, коні серед тьми. Твоє кохання —
Нестигле яблуко.
Віддай горіх, налитий снами.

Старались ми віддати пам'ять ворожбитам,
Крикливу пам'ять. (Коні, коні неба).
А неспокійний спомин приволікся стадом плазунів:
І знов заграло море сурмами

тихих
мушель.

Лювен, 10. 70

«КОХАТИ» — В НАЙБЛИЖЧОМУ ЧАСІ

Коли вмирати будуть ранком коні
Я снитиму про тебе сни
Криваві
Ридатиму
Як говоритимеш про найпростіші речі
І будеш дивуватися як крейдянітимуть
Від поцілунків в мене
Зуби.

Зайдуть (прости!) водою очі
І з уст прорветься вже
Не миле слово а дубовий
Корінь.

Лювен, 10. 70

ДУБИ

(Алегорія)

дуби списали безлічі листів
птахам давали їх читати
птахи не розуміли мови притч
дуби пожужмали листи
і вмерли

за тиждень аж наспіла вістка:
з'явилась в лісі осінь (кажуть: дівчина
з очима теплими як безлічі казок)
і відтоді зиниці попеліють
прохожим що полюють на птахів

Лювен, 10. 70

* * *

В синів моїх напевно будуть очі
Подібні до сумних очиць коней
Закоханих у спіле небо й воду
І караних
За цю любов.

В синів моїх напевно будуть очі
Голубі.

Лювен, 10. 70

Полтва (Ш)

РОМАН

Роман Андріяшик

КНИГА ДРУГА

ГЛАВА I

Поїзд відходив о дванадцятій. Марта знову рушила уздовж перону. Ці кілька годин чекання були справжньою мукою. Марта почувала себе зовсім чужою і самотньою. «Пройдіть, пані, до чекальні. Там прибрали, затишно і нема людей...» Чого він хоче цей голос з іншого світу? Він повторив запрошення по-польськи. Марта по-польськи подякувала і спробувала усміхнутися. Залізничник стенов плечима і, ніби йому щось раптом передалося від неї, подався в протилежний кінець такою ж самою скованою ходою, наче зстав після довгої недуги. Майже чверть перону захопила селянка. Один мішок вона все ще тримала на плечах, а другий опустила на бетон. Голова селянки закутана хустиною, щілина лише для носа і для очей. Марті здалося, що обличчя її занадто відкриті. Вона поправила берет, пустила по скроні пасмо волосся. «Коли б у душі був якийсь перемикач, — подумала вона. — Рубильник вгору — Юліян у в'язниці, Марселля, Свид, редакція, нічні злочини; рубильник вниз — Юліян на волі, гомін велелюдности, зустрічі, бесіди, цілком, цілком інші турботи, є з ким порадитися, відчуваєш руку, на яку можна зіпертися, Марселля, Свид, нічні злочини стають лише рисою буття...»

Так, знову будуть друзі, вітатимуться здалека. Мирослава почне друкувати кращі вірші, Кость Грушевич застрибне в залубенілі шати ліберала, більшість діячів сприйматиметься як декоративна когорта фантастичних верхівців на фантастичних конях, що пливе кудись на фантастичному обрії... Коли б у душі був якийсь перемикач...

Марта знала, що, пригортаючи Юліяна, дивитиметься кудись у далечінь, наперед готова до появи жандармів (вона виходила з кімнати, і вони увижалися на сходах, за дверима, під штагетами). Але потому вона звикла до Юліяна, і, щойно усміхнеться якась радість — його заберуть, і вона подумает: «Хоч би в душі якийсь перемикач був...»

На перон з галасом вигулькнув гурт циганів. Моторна, струнка, впевнена, як принцеса, до Марти підійшла вогнисто-ока циганка.

— Золотого, пані, — скажу майбутнє.

— За золотого можна день прожити, — відказала Марта.

— Але як віриш у свій льос, грошей не лічиш.

— Чому ви так безцеремонні? А коли в людини щось таке на серці, що вона потребує спокою?

— О, пані! Слова «майбутнє», «щастя» і «любов» бринять у кожному з нас, як мамина пісенька. Ворожки того і надокучливі, що ці слова дуже гарні. Навіть молитва вдячності, сумна пані. А це...

Не доказавши, циганка вийнула довгою збірчастою спідницею і гордовито зацокотіла каблучками до селянки, що й далі стояла посеред перону, не знімаючи мішка з плеча. Проте й біля селянки їй не поталанило: вона вернулася, навіть не забалакавши.

— Алеж майбутнє, щастя, любов, пані...

— Одчепися, — кинула Марта.

Гурт циганів стрів молоду ворожку вибухом реготу. До Марти рушили двоє циганят: хлопчик і дівчинка. Марта дала їм по мідяку. А вони проспівали їй куплет якоїсь пісеньки, приплескуючи в долоні. Їхні личка набрали серйозного і відчуженого виразу.

«Боже, як Олеся тремтіла, коли я йшла від Миросі, — подумала Марта. Жаль озвався в її грудях майже фізичним болем. — Треба кудись з нею поїхати. Їй бракує вражень. Дитина так далеко зайшла в страхи, що я побоююся за неї».

Марта досі відчувала на шиї холод Олесиних рученят. Вона героїчно трималася, щоб не заплакати, але голос її дрижав, вона захлиналася словами... «В дітях це так зворушує... — Марта зідхнула. — Я ще встигла б привезти Олеся на вокзал. Але ні, хто його знає, які в Юліяна наміри. Може, нездужає, може, доведеться шукати пристановиська, найняти доглядачку? Олеся з Юліяном не лишиться ні на хвилину, буде тягнутися хвостиком за мною...»

Марта кушила на привокзальному майдані два кілограми яблук і кілька булочок. Їй здалося, що на неї надто пильно глипнув якийсь тип у дорожньому плащі, що стояв при виході у вестибуль і стриг нігті маленькими ножичками. Вона зазирнула до почекальні, тип дивився їй услід. «Як вас підбирають, — посміхнулась Марта в душі, — що всі ви схожі? Дивно. Чимось схожі конфіденти, наглядачі, урядовці відповідних розрядів... Одягаються... Так, одягаються однаково. Однострій секретного агента. Однострій пепееса, ендека, хена. Пика — „монополія польська, стандарт — номер такий то...” Ендеки взуваються в чоботи з високими халявами і носять сірі брилі. Це натоптані самовдоволені човгачі... Агент лишився у вестибулі. Либонь, представляє секретну службу на вокзалі».

На пероні Марта несподівано напхнула на Гамільтона Полянського. «Накликкала! — вигукнула вона подумки.

— Бетговен сказав би про наш час, що все дозкола мусить не тільки мовчати, але й ходити наосліп. Варто лобачити одного шпика — і перед тобою вигулькне ціла сотня».

— Добридень, пані Мартусю! Куди дорога стелиться? Свид послав у відрядження?

— Щоб він нікому не снився, ваш Свид. А ви куди?

— Іду до Золочева.

— Справді?

— Що і ви туди? Оце прекрасно! З тої хвилини, як я перестав працювати за фахом, у мені навіть осли розпізнають розвідника. Почуваю себе погано в поїздах. Знайомства не кортить шукати, бесіди не цікавлять.

— Так, я до Золочева, — сказала Марта. — Довго туди їхати?

— Близько чотирьох годин. Це ж не трансєвропейський експрес, а приміський замурзаний волик.

— Жах.

— Верхи на доброму конику можна дістатися швидше.

— Чого це розвідка виглядає невиспаною?

— Я це саме подумав про одну даму.

— На обличчі — інтелігентська блідість, втома.

— Від нудьги, Мартусю. Я вчора вирішив завести щоденник. Купив чудового паперу, письмове приладдя, але день видався цілком посередній, ні рядка не вартий. Оглянувся назад — не знайду з чого почати. Захимерив. — Через мить Полянський усміхнувся і мовив: — Одначе я зворушений вашою уважністю. Чи не до Юліяна ви йдете, Мартусю? Вас зацікавив світ, люди...

— Якраз навпаки, — посміхнулася Марта.

— Ось чмихає мій замурзаний.

— Нарешті. А пасажирів чимало. Ходімо. Якщо виконати обряд ввічливості, можна лишитися на пероні.

Вони приєдналися до черги, але біля вагонних приступок утворився натовп, і Марта з Полянським Perezирнулися, сміючись.

— Обряд порядку нічого нам не дасть, — сказав Полянський.

— Боже, як місяться!

Провідники, ставши віддалеки, байдуже спостерігали давкотню. Лементували жінки, хтось надірваним баском кричав: «Люди!.. Люди!..»

Полянський показав одному з провідників редакційне посвідчення, і той знехотя відчинив двері в протилежному кінці вагона.

— А чому з цього боку замикають, — сказала Марта, — це їм шкодить?

— Мабуть, не передбачено інструкцією.

Вагон гудів і вібував. На лавках вместилося з десятків дужих парубійків, прохід був вільний, а біля приступок рвалися, як собаки. Хтось заверещав дивним голосом, а відтак втихомирився. Натовп відкотився під стіни вокзалу, ко-

гось начебто відволокли туди. Схоже було, що якийсь неоконирний звір, забавляючись чимось тендітним, нараз побачив між кігтями випнуте нутро і з каяттям розглядав наслідки своєї незграбності. Стогнути і охаючи, до вагона заходили селянки, потому рушили розчервонілі чоловіки, поїзд хитнувся і проплив повз нерухомий скруток під вокзальними вікнами. Через вагон, гримаючи дверцятами, промаршували чорні постаті обслуги. До труби над головою Полянського була прив'язана дротиною табличка в чорних рамцях. На ній тремтіли симетрично, як куплети вірша, написані коротенькі абзаци. Певне, один з пунктів застерігає: «Посадка проводиться лише з одного кінця вагона за ходом поїзда...»

— Розповісти про свою «практику»? — перепитав Полянський. Він схрестив на грудях почятковані ластовинням руки. «Сангвінік, — відзначила про себе Марта. — Хвилясте волосся пшеничного кольору, сірі холодні очі, застигли білими рубчиками сліди осміху довкола рота, м'які рожеві губи, розділене ямкою підборіддя... Господарі, видно, вважали, що Полянський відповідає зовнішністю типові росіянина...» — Боюся, що з мене поганий оповідач. Я вже спробував вам дещо розказати, відтак мене не покидало почуття, що я не справив жодного враження, бо не маю хисту. Ну що ж...

Я не запам'ятав своїх батьків (мабуть, я скажу кілька слів про себе, Мартусю?). Це були збіднілі шляхтичі, хоч я виростав у занедбаній магнатській садибі, мене ніколи не хвилювали ні занепад нашого знатного в минулому роду, ні руїни гнізда, в якому він розвився і одцвів. Я був плебеєм і шибайголовою. Стрий спекався мене, пославши вчитися до Кракова. Я розбещував його синів. У Кракові я швидко став ватагом компанії шибеників, що проколювала корчмарям бочки з вином, висаджувала на дахи карети і міняла штахети біля адвокатських котеджів. Якось ми вкрали урядовий вагон. Так, так, урядовий вагон. Вартівника споїли, за ніч (нас було близько сотні) проклали залізничне полотно на міське звалище, заштовхали туди вагон, а шпали і рейки акуратно прикопали. Нами зайнялася секретна служба. Не знаю, як інші, та я відсидів три доби у будегарні, і мене влаштували до розвідницької школи у Відні.

Я легко опанував мови, навчився влучно стріляти, а щодо диверсій, то я для цього ніби народився, винахідливості не бракувало. Професії, які ми вивчали, теж були нам потрібні в одному плані: як, віртуозно володіючи фахом, зашкочити тій чи тій справі. Словом, я став розвідником-асом ще до закінчення навчання, мені доручали найвідповідальніші завдання. Нам проповідували національний нігілізм; і мені було однаково, кому служити — Німеччині, Австрії, Польщі. Та я був спеціалістом для сходу, і ворог в мене був одян: Росія. Між іншим, проти цього ворога мене

ніхто не настроював і не начиняв упередженими поглядами. Ми читали російські газети, книжки, революційну літературу, написану російськими підпільниками; і нам цього вистачало, щоб уявити собі претенсійність уряду, на який інший світ зважав, оскільки йому потрібен був ринок збуту, погрозливі зблиски російських багнетів над Близьким, Середнім і Далеким Сходом, а також російський хліб.

Поступово в становищі розвідника я знайшов для себе поле честі. Тоді я збагнув, що можна шкодити Росії подвійно: її народові і її керівникам. Я був політичним розвідником і працював проти Росії вищих поверхів. Після революції місія політичного розвідника в Росії здрибнилась. Я передбачав, що мене спіткає невдача.

— І все-таки ви ще якийсь час не сиділи, склавши руки, — сказала Марта.

— Ні, звичайно. Ви домагаєтесь, щоб я зізнався у злочинах? — Полянський розсміявся. — Бачите, якби російська революція здалася мені кривавим експериментом, я досі смакував би омлети з грибами. До речі, заради цієї пряжки я відвідую щотижня знайомих емігрантів.

— У Росії голод, не дуже б ви поласували.

— Голод, — повторив Полянський у задумі. — Алеж і в Польщі змирають тисячі від недоїдання. Тим часом пеглорівці дні і ночі трапезують у тарновських каварнях. Потрібні державі люди не відчувають скрути. Між іншим, Мартусю, вас не дивує ця ситуація: галицьких патріотів переслідують, а придніпрянських емігрантів утримують?

— Анітрохи, — відповіла Марта.

— Чому?

— Бо з загоном Барського, що стояв в Острові, за Збруч не пішов ніхто з галичан.

— Ви не про все знаєте, Мартусю. Формувалися і формуються навіть спеціальні галицькі підрозділи для засилання на Велику Україну.

— Одначе польська преса гвалтує, що в Проскуріві розквартирований галицький полк Винничука, командир полку — львів'янин, у Гайсині полк під проводом тернопільчанина Бочака, у Вапнярці полк під командою Кузьмицького з Борщівського повіту, в Жмеринці набирають запасний галицький курінь, який має очолити Кметик із Скалатського повіту. Звісно, поляки ще пам'ятають, як стрільці молотили попри французькі скоростріли, дивізію Галлера, і побоюються.

— Що я чую! — вигукнув Полянський. — Нарешті розбалакалася. Але можна, Мартусю, тихесенько, на вухо, сказати: потроху цих стрільчиків, маленькими тисячами, розстрілюють. Ноти — нотами, ультиматуми — ультиматами, та галичанам не солодко ні тут, ні там.

— Це якась розвідницька вигадка.

— Сперечатися не маю настрою. — Він помовчав, тоді додав: — Не знаю, хто з нас розвідник, Мартусю: ви чи я.

Очевидно, ви, бо мені хочеться вам дещо розповісти і я не маю сили втримати язик за зубами. Начальник другого відділу генерального штабу польської армії Матушевський недавно в секретній записці до уряду з приводу використання груп Савінкова і Петлюри першим параграфом ставлення до населення України і Білорусії вивів чорним по білому: польонізація окраїн у межах Ризького договору. Я зумисне не акцентую жодного слова з цієї фрази.

— І, мабуть, досить, — сказала Марта, думаючи: «Ось як! У межах...» — Вона усміхнулася і запропонувала: — Я купила яблук і булок. Перекусимо, пане Полянський? Ясна річ, це не пряження, але в дорозі все смачне.

— З задоволенням, Мартусю. Одначе пряженю, якщо вже про неї стільки мовлено, я сьогодні буду їсти. Моя сестра в Золочеві, стрийова тендітна донечка, я вблагаю її, щоб приготувала на вечерю московський омлет або золочівську пряженю. Дивина — як нас випадок звів. І не приснилося б.

— Аж підозріло.

— Справді.

— І добре платять за те, що стежите за мною? — сміючись спитала Марта.

— А вам? Адже я можу подумати, що ви стежите за мною.

— Якраз вистачає на яблука.

— Мені трохи надбавляють за досвід і вислугу... А яблука — розкіш. Це либонь, козацьке слово? Розкошиться, по кошу — кварта з медом, кошовий ділить ханське золото.

— На жаль, не знаю.

У Полянського мов би застигли очі, коли Марта, плачучи й сміючись, впала на груди середнього зросту, але міцного, непомірно широкоплечого, усміхненого чоловіка в сірому суконному плащі, в такому ж костюмі (очевидно, все зшито разом), у білій накрохмаленій сорочці і чорній (мабуть, під колір зніць) краватці.

«Це він...» — майнуло в Полянського.

В одній руці Юліян тримав, теж сірого, капелюха, другою, стискаючи букет дрібненьких польових квітів (аж набрякли сині жили), пригортав Марту. Очі заплющені. Неймовірно високе чоло. Ніби вирізьблене з граніту підборіддя. Тіні — якись розколисані хвилі тіней — облягали надто виражені м'язи обличчя.

Постать, лице, одяг, поза — все в одну мить закарбувалося в пам'яті розвідника; хоч він бачив немало людей, котрі блискавично привертають увагу своєю зовнішністю, в Мартиного чоловіка це було тільки оболонкою чогось дивовижного, якогось згустку енергії, що намагнетизовує довколишність. Полянський машинально переступив з ноги на ногу і, одірвавши погляд від сплетеної невидимими силами пари, поплентався уздовж залізничного полотна, наче йому більше нічого не лишалося, як дибати без мети, бо та мета, якою він

тішив себе, пожартувала з ним, як напрочуд вродлива і, за всіма ознаками, приступна повія. Він одійшов кроків на сто і оглянувся. Юліян з Мартою все ще стояли обнявшись, тільки Юліянова голова була опущена на Мартине плече. Мимо Полянського по запасній колії прогуркотів паровоз.

Вони вийшли в поле. Геть порожні аж до обрію, до димчастого краю землі і неба, низинні, вимочені сльотами ниви. На дорозі, як проталини, зблискували і наповнювалися небом дощові озерця. Сонце то показувалося, то ховалося за хмари, то тут, то там падали снопи світла, і, здавалося, нема місця, яке б їм сподобалося. Марта підіпхнула під берет пасмо волосся, відчула пальцем, як пашисть лице, і засміялася щасливим сміхом... Уже... Чеканню кінець. Аж смішно — ніде сісти, взяти його (Юліяна) до себе... Він трохи важкий, натриманий. Це завше так після довгої розлуки.

Марта світилася щастям. Очі — близькі і повні, як найщиріша мрія. Напіврозтулені в усміщці губи. Чисте, розхмарене чоло...

Вона раз-по-раз поглипувала на Юліяна, пильно зазираючи у вічі, наче питаючи: «Так? Ти зі мною? Чоловіченьку-друже, про що гомонять твої думки? Я бачу в тебе свіжий шрам на чолі. Хто посмів замахнутися на це святе чоло брудним кулаком? І він ударив живу думку?! Огида! Огида! Огида держава, її слуги і її закони. Держава-потвора, фегіш двадцятого сторіччя. Брудна, брехлива, недорікувата, придуркувата баба!.. І за вухом шрам. Цей зійде, а на чолі, мабуть, лишиться. Вони хотіли вбити твою усмішку, Юліяне? Твою незламність? Які вони наївні...»

Вона припала до Юліянового плеча.

— Вернімось, Мартусю? — це була перша його фраза. Досі він лиш повторював її ім'я.

Марта глянула довкола, ніби прощаючись з мокрим порожнім полем.

— Вернімось, Юліяне.

Їм смерклося на околиці міста. В неоковирному курятнику з червоної цегли зачмихав «Перкун» — чудо польської індустрії, і над вулицями спалахнули електричні ліхтарі (газети писали, що двигуни марки «Перкун» і динамомашини присвітують батьківщині в дорозі до щасливого життя).

Юліян найняв візника. Моторний коник задокав копитами уздовж єврейських крамничок з дбайливо позачинюваними віконницями («Очевидно, і тут грабують», — подумала Марта). Бричка пірнула в темну вуличку. З одного її боку здіймалася стіна осокорів, з другого — котеджі пруського типу з вежами, стрілчастими фаціятами і чудернацькими мансардними надбудовами.

— Це, мабуть, цвинтар? — спитала Марта Юліяна, вдивляючись у мовчазну стіну дерев.

— Так. Його цікаво оглянути, — сказав Юліян. — Гробівці, мармур, золоті написи — і довгий ряд не осквернених

(можливо, лиш у Золочеві) стрілецьких могил. Шляхта відпочиває в мирі поряд зі своїми ворогами. Здається, ще в Бучачі виклопотали дозвіл на впорядкування стрілецьких могил. Влада нібито зважила на домагання родини Крушельницьких. Там полягло багато хлопців. Якесь стратегічне затуманення спонукало Петрушевича кинути на оборону тунелю, крізь який прокладено шматок залізниці, недобитки гуцульських легіонів. Галлер вирішив, що в тунелі — стрілецькі арсенали. Бої точилися майже тиждень. Гуцули опиралися до останнього подиху.

Марта зідхнула, трохи згодом спитала:

— Куди ми ідемо?

— До мене.

— Ти знову зупинився в якоїсь старій відлюдкуватій вдові?

— Цього разу в удівця.

— Боже! Мені не вкладається в голову, що ти поруч. Там хоч привітно, гарно?

— Де я замешкав? Тобі сподобається.

— Великий цвинтар, — промовила Марта. — Гадки її вернули до щойно сказаного Юліяном про Бучач. — У нашій редакції, Юліянчику, знедавна працює збанкротілий розвідник Полянський. Він висловив жахливу думку — що ми терпимо через психологічні поразки.

— Це правда, — тихо озвався Юліян. — Галлер мав сорок тисяч багнетів. Але вся Європа дзвонила про скорий похід «залізних дивізій». Ти знаєш, що Галлер формував свою банду у Франції? Ну ось... Можеш собі уявити, як захлиналася польська пропаганда. «Бунт галицької схизми розчавлять доблесні варшавські та краківські легіони. Армія Галлера має на озброєнні танки і літаки. Ми поставимо на Збручі броньований щит». На штабістів такі заяви завжди впливають. Командування галицької армії завагалось. Тому своєчасно не захопили Львів, дозволили підняти голову польському охвістю. Якраз за Львів, а не за якісь тунелі треба було битися до останньої краплі крові. Зрештою, сил було стільки, що Галлічина стояла б досі, тримаючи чотири фронти. Але Львів здали. Нині, коли спекулюють на визвольних місіях і транспортуванні столиці та самозванських урядів для туземців (це своєрідний Троянський кінь), втрата Львова стала непоправною поразкою республіки. Потім бився народ, а не держава, і народ приборкали, як стихійну силу... Стоп, пане! — Юліян торкнув візника на передку. — Ось вам гонорар, мідь дома.

Юліян простяг через хвіртку руку і відімкнув якийсь хитрий засув. Будиночок був оточений садом, і відчувалася близькість ставу чи озера. Юліян потемки запровадив Марту до кімнати і витер сирника.

— Господар, — сказав він, — ідилічно настроений чоловік і ненавидить такі блага цивілізації, як електрика. — Юліян запалив свічки на скульптурній підставці, окинув оком

кімнату, наче ще раз перевіряючи, чи вона влаштує дружинну. Він навстіж розчинив порожню шафу і допоміг Марті скинути плащ. — Звикай, а я покищо нагрію води і принесу вечерю. — Та він став уміхнений на порозі. — Мартусю! — покликав. Марта причісувалась перед вмонтованим у шафі дзеркалом. — Ану згадай... Ні, не згадаєш. Сьогодні ж мій день народження.

— Юліяне... — Марта тричі поцілувала його. Коли він зачинив за собою двері, Марта тихо промовила: — Того він зосереджений і задумливий. А мені пам'ять одібрало.

— Я сьогодні вранці подумав, — сказав Юліян, увійшовши з накритою рушником тацею, — що ми, осінчата, котрі народилися в сльоти і снігові шарги, люди не романтичні і без ліричного камертона в серці.

— Але тебе це не стосується, — усміхнулася Марта.

— Може, це того спало на думку, що я сумнівався, чи ти саме сьогодні прийдеш, і почував себе не зовсім добре.

Марта вклала до теки Юліянові рукописи і прибрала зі стола книги.

— Що пишеш, Юліяне?

— Чорна, невдячна і зайва, як на здоровий глузд, праця: все той самий комплекс національної неповноцінності, байські старожитності в сфері найновітніших стосунків і таке інше.

— Чому ж це зайва робота?

— Бо на здоровий глузд умов для цих явищ давно не повинно бути.

— А що читаєш?

— Чогось знову привадив Гримальсгаузен. Часом дорослі пильніше вслухаються в казочки, котрі розповідають вечорами дітям, ніж самі діти.

— Ще одне запитання до повного інтерв'ю: з ким зустрічався?

— А можна про це після вечері, Мартусю?

— Іти мити руки?

— Двері до кухні відчинені, там світиться.

За хвилину, вернувшись, Марта спитала:

— А що робить господар?

— Господар... — Юліян посміхнувся. — Це наймит багатого галицького емігранта, що приїхав з Аргентини вмерти на своїй землі. Прізвище господаря-наймита Годосій Сліпчук, він родом із того села, що й Прокіп Повсюда. До речі, Прокопа на місяць привозили до Бригідок. Повсюда-Завадович, Прокопів брат, домагався перегляду судового вироку. Помучили чоловіка допитами і знову запроторили в копальні.

— Не скоротили теміну?

— Довічна каторга — це така юридична категорія, що викликає вагання лише в диявола і Бога. Можуть мінятися королі і президенти, можуть відбуватися перевороти і революції, та особливо небезпечний для нації злочинець не зазнає ні милости, ні співчуття.

— О Господи! Це не світ, а тюрма.

— В'язниця, Мартусю. У цієї назви багатіші асоціації. Зв'язки, прив'язь, пов'язування, перев'язування... Сліпчук подарував мені на іменини пляшку аргентинського рому. Може, з допомогою чарки ми одв'яжемося від клопотів?

— Даруй мені, Юліяночку. Я — наче дитина: хочу поговорити про страшне, щоб не боятися. Все, більше не буду докучати. Бо то й чужа хата: вікна виглядають темнішими, стеля — нижчою, тиша — підозрілою. Я того спитала про господаря, що так всюди чистенько, акуратно, але якось не обжито.

— Аргентінець купив Сліпчукові цю садибу із обстановкою. Жарти долі: сім'я, що тут мешкала, емігрувала до Канади. Ну, Мартусю, нехай їм добре буде, нехай усім гаразд буде. — Юліян налив чарки. — Що ти мені сьогодні побажаєш?

— Волі, волі і ще раз волі, Юліяночку. — Марта підняла чарку, та неслухняні губи стрепенулися, на очі набігли сльози, і вона поставила чарку, метнулась до шафи за хусточкою. — Тільки волі, — додала, плачучи. — Все інше ти або маєш, або міг би мати.

Він сидів, похиливши голову і заплющивши очі, мов би перегортав сновидіння, вдивлявся у глибини пам'яті. Марта притулилася шчокою до його високого («франківського») чола і подумала: «Так, тобі лиш волі бракує. Ти не диктував би життя, як... оті кабінетні імпотенти... Ти його робив би... Юліяне, чого я не маю сил стримати ридання і псую тобі свято?..»

Юліян взяв Марту за руки і посадив проти себе.

— Мені сподобалося одне місце в «Сімпліссімумі», — сказав він з усмішкою. — Московський цар поставив Сімпліція перед вибором: або прийняти православну віру, тоді отримає дворянське помістя і житиме паном; або його зроблять слугою і не випустять з Московщини. Сімпліцій спитав шпика, що вертівся біля нього, чому його затримали, як полоненого. «Зовсім ні, пане, — відповів шпик, — ти не в полоні, а лиш його царська величність виявляє до тебе таку милість, що не може з тобою розлучитися». Тоді Сімпліцій мовив: «Чого ж мене вартують?» «А для того, — сказав шпик, — що його царська величність непокоїться, як би тобі не причинилася яканебудь прикрість чи лихо твоєму здоров'ю». Отаке і в мене: то стережуть, то замикають. Але виш'ємо за волю, Мартусю, за волю. «Колись» нема, Мартусю. Є — «тепер». Я просто не можу надихатися повітрям, намиливатися небом. Дай сюди хусточку, я витру твої сльози. Я не хочу бачити твоїх сліз ні сьогодні, ні завтра, ні будь-коли. Цей час не вартий ні сльозини. Він заслуговує тільки обурення і вироку. Нам треба жити і працювати, бо через півстоліття нащадки вважатимуть нас тупим, безвольним стадом. За життя! За працю! Нині й ці прості, чесні гасла зазвучали фальшиво, з грубою нотою спонуки. Слава Богу, я їх прого-

лощую тільки при дружині, на своїх іменинах. Вишіймо, Мартусю. Попереду — довга осіння ніч. Є час побалакати, назгадуватися і назгадувати.

— Тобі добре?

— Так, Мартусю.

— Ти так тихо відповів, що я скорше здогадалася, ніж почувла.

— Добре, рідна.

— Я щаслива, Юліяне.

— З чого ти смієшся?

— Сказати?

— Так.

— А ти не глузуватимеш з мене?

— Ні.

— Ти не забув:

Ах, алея ця,
Мабуть, без кінця,
А вгорі — блакить!
Гарно (бачить Бог)
Нам було б удвох
Тут з тобою жить...

— Верлен?

— Угу...

— Не знаю...

— Чого, Мартусю?

— Чому мені хочеться вмерти на твоїх руках.

— Прочитай що-небудь з «Пісень для неї».

— Ти просиш Верлена, Юліяне!

— Так.

— З «Пісень для неї»?

— Так.

— Слухай:

Будьмо примітивні — в тім нема стида,
Будьмо, як у лісі дикий олень з ланню,
Ніжності розводить нам не випада...
Вільно піддаваймось нашому паланню,

Будьмо примітивні — в тім нема стида!

— Далі, Мартусю.

— Йй-бо розрегочуся: ти просиш Верлена. Юліян вимагає Верлена!..

Гішнитись і спати — хочеш, дорога? —
Перша і остання буде в нас робота,
Вада і чеснота, слабість і снага,
І єдина думка, і одна турбота —

— Це вже занадто. Ти трохи безлична.

— То Верлен...

ГЛАВА II

Удосвіта Марта пішла на став. Тодосій Сліпчук уже порався на господарстві і докладно розповів їй, який перелаз треба переступити, де висунути заворітницю, якою стежкою не йти, бо там десь мочарі, а з якої перейти на доріжку і як доступитися до берега. На обличчі Сліпчука лежали сліди втоми, проте зяск його працював, як млинок. Теревенячи, він з тугою дивився на Марту і наприкінці ставав: «Ви знаєте, що я овдовів? Говорив пан Юліян?» Марта кивнула. «Вмерла моя Надійка. Я навіть не знав. Аж тепер довідався, коли приїхав з Аргентини. Вмерла, бідолашка, ще того року, як я подався за моря. Мала тяжкі пологи і...» Він рушив за Мартою на город, постояв у нерішучості й тільки спитав: «Пан Юліян ще відпочиває? Нехай спить. Ночами щось пише, пише...»

Холодна студениста вода сягала узбіччя дороги. Над ставом пливли пасма туману, вдалині, мабуть, на острівку, темніла купка дерев. На шлюзах шумів потік, переливаючись через заставки.

— Гарний ставок, великий, — озвався за Мартиними плечима Сліпчук. Він таки хотів прислужитися. — Але тепер його не обійдете («Наче це так важливо!»). Луги затоплені, стежки розкисли. Коли ласка, проведе вас туди, де став упирається в ліс. Там хочеться посидіти. Я збив лавочку. З одного боку шелестять дуби, — листя хоч пожовкло, а тримається до снігу, а з другого вода похлюпує. Є чутки, що ставок спустять і розорють дно під коноплі. З конопель нібито більший зиск: лико купують за кордон на корабельні линви. Ой пані, якби ви виділи, що в Аргентині з нашим соняшником! Я...

— Розкажіть, будь ласка, як добувалися туди, як влаштувалися, — перебила Сліпчука Марта, вважаючи, що вже не уникнути його спогадів.

— Добувалися? Пливли пароплавом. А... Всі моря, пані, були спокійні аж до тих берегів. Світило сонце, небо вночі зоряне. Лиш одна хмара нас не покидала — згряя чайок. Яюсь перед полуднем корабель наш став. Утихомирилися машини, впали прапори, все живе виструнчилося уздовж поруччя. Ніхто не сподівався, що з нами священик. Проїшов він на місток капітана і завмер як для відправи. Довго дивився на море, тоді підняв, ніби для благословення, руки, і всі стали навколішки. Аж мороз, пані, поза спиною пробіг. За що молитва, до кого? Потому я допитався. У тій околиці, пані, затонув корабель з галицькими емігрантами. Кілька тисяч

чоловік... Ніхто не врятувався... Не можу забути тої заупокійної серед води. Навіть чайки перестали квилити. Тихо довкола, лиш молитва, лиш глухі басы — з нами жінок майже не було, — внизу гладке море, а за ним — море похилених голів, і сльоза в кожному оці, і така прикрість на кожному лиці!.. Рятуй нас, Боже, бо далі нема що казати.

— Ви про це розповідали моєму чоловікові?

— Аякже, пані. Було б гріхом... От тільки забув, як називається те місце. Пан Юліян нагадав мені, та й знову вигулькнуло...

Вітерець уже розіпнав туман і збирав поверхню води в схожі на покоси дуги морщин.

— У воді лавочка, — з жалем промовив Сліпчук. — І в лісі калюжі. Чогось, пані, не пізнаю своєї землі. Чи то так видається?.. Колись, як ранок привітний, то весь день гарний. А тепер лиш перед сходом сонця трохи приємно. Сонце на хвилику блисне — і насунуться хмари, мрячить дощ, тоскна мжичка, не кортить з хати вийти. Чи я вже звик до чужого гарячого неба?..

О, там я довго мучився. Нашій партії поталанило — нас того ж таки дня, коли приїхали, поставили до діла. Ніхто, як мовиться, не вимагував, чи груба кістка. Сорок хлопців, не питаючи, хто що вміє, забрав пан Костянтин. Дивно буває: спершу чоловік мені так не сподобався, що був гірше за вовкулаку. Ми довідалися, що теж галичанин, він і одягався по-нашому і... Я потому скажу. Але ми — жилаві, худорляві, а цей гладкий, набурмосений, і якісь жирні вусики на товстій губі (на еспанський штиб). Очі сливе й не дивляться на людину, а якісь золотаві, прозорі, ніби ось-ось витечуть. Куди не підкнусь — весь час переді мною цей похмурий аргентинський галичанин, і вже буцімто я сам такий. Видко, паморочилося в голові від спеки. З місяць я знемагав від задухи. Руки важкі, ноги ледве пересуваюю. Ну, думаю, сконаеш, Тодосію, не видіти тобі гаразду.

Але перший наш день у пана Костянтина. Вечоріло. Величезний маєток, огорожений дротяною сіткою на бетонних стовпах. У дворі чистенько. Управитель розмістив нас у робітничській, видав білизну, запровадив до лазні, відтак кожному — скриньку, а там шаровари, жупан, чоботи, шапка зі шликом, широкий ремінний пояс з притороченим кинджалом. Одяглися — справжнісінький козацький курінь. Жартуємо, приповідаємо, речемо. Висипалися на подвір'я, а під шпихлірами, лиш тримаються оддалік, теж козаки, ціла ватага, і молоді, і сивоусі, і з поголеними маківками, і кучеряві, сидять на лавах лиш у малинових сорочках і синіх шароварах, обнявши руками коліна, з люлечками в зубах; і брилять бандури, і співають мекіканську пісеньку «Дрібку соли». Яюсь ми в'їхали — сорок чоловік — і ніхто не звернув уваги, що маєток купається в плянтації соняшника. Головешки, пані, — як решета. Довкола вогонь, ніби розлилося

сонце по землі. Ото ж, кажу, ніхто не завважив, ніби ми дома, наче то не чужина і не обпаскуджені поганими пугачами соняшники, а наші понад тини, лиш не видно стріх і глечиків на кілках. Підступив я до огорожі, а ті святі наші соняшники кишать бридкими пугачами, гидко тиркають смердючі клубки злиплиго пір'я, і соняшники обліплені шкурою смердючого посліду. І впало мені серце, пані. Мерзенно, мерзенно, мерзенно.

Пан Костянтин розбагатів на готових статках, коли взяв за жінку непутящу доньку аргентінського фермера, що невдовзі померла. Була в них доросла панна, разом з мамкою знаджувала козаків-слуг. А пан Костянтин цілими днями розважався як не горілкою, то муштрованими пугачами, то слухав пісень, котрих співали його перелицьовані земляки. Господарських інтересів пильнував управитель, поляк, словом, що покинули, те й застали: той управитель дер з нас три шкури. До чого я вже не вмю сидіти без діла, та не давав він мені вгору глипнути. Я, пані, не бунтівник, але якось не стерпів і пішов до хазяїна скаржитися. Кажу: хай би я осліп був ще в колісці, ніж мав побачити цю невольню. Пан Костянтин змінився на лиці й схопив мене тремтячими руками за вилоги жупана.

— Навіщо ти так сказав? — питає.

— Бо я утямив, що ліпше було б вмерти з голоду на свєй землі, ніж ходити тут у чистоті з повним шлунком, та знати, що нічого я не зароблю до самої могили.

— Навіщо? — заторсав мене хазяїн.

Я, пані, не знав, що він сліпне. Ще молодий, років сорок п'ять, але зір погіршувався в нього з кожною годиною, хоч правда, він це тримав у таємниці. Він посадовив мене просто себе, налив чарку, сам випив і розповів про свою біду. Я, каже, почав сліпнути давно. Либонь з нервування, з туги. Я звелів засіяти соняшником поля довкола маєтку, весен десять підряд спроваджував і саджав то верби, то вишні, то бузок, але це небо, ця земля не приймають навіть рослин, то як їм прийняти нас з тобою?! Розчулювся, запхикав. Крізь відчинені вікна хлопнула мекіканська «Дрібку соли», але тут же її затлумила наша, котрою відповіли ті сорок хлопців, що я з ними прибув до Аргентіни. Пан Костянтин рвав на собі волосся. А вони все голосніше виводили:

Ой, у полі могила з вітром говорила:

«Повій, вітре буйнесенький, щоб я не зчорніла.

Щоб я не зчорніла, щоб я не змарніла,

Щоб по мені трава росла, та ще й зеленіла».

І вітер не віє, і сонце не гріє,

Тільки в степу при дорозі трава зеленіє.

Ой, у степу річка, через річку кладка,
Не покидай, козаченьку, рідненького батька...

Бо то ще як розійдеться наш чоловік у пісні, то все серце йому кров'ю стече.

Пан Костянтин підступив до вікна і мене покликав. З гурту, що співав «Дрібку соли», малинові сорочки одна за одною перебиралися до ватаги, яка співала «Бережанку». Тоді разом (як вони, пані, співали!):

Як я, братчику, сконаю,
Однесіть мене, благаю,
Занесіте в Україну,
Там родився, там спочину.

Там і мила спогадає,
Хто в могилі спочиває,
І заб'ється її серденько,
Впаде сльоза на личенько.

Відтак — «Човника»:

Човен хитається серед води,
Плеще об хвилю весло...

Пан Костянтин каже:

— Їдьмо, Тодосію, на рідну землю. Не знаю, коли мене наздожене вічна темрява, може, ще станеш поводитирем, але, може, ще подарує мені доля одну секунду моїх незабутніх круч, пагорбів, ланів, мого солодкого світу. — Так він, пані, і сказав, я ні слова не вигadaв.

Його сите обличчя повила гнівна жура, дрижали білі і чогось (аж дивно!) сухі, як покошене вапно, руки. Мабуть, таки дошкулили йому хлопці піснями, бо на ранок звелів управителеві поїхати до столиці по документи на подорож у Європу. По тижню часу ми відплили.

Як Бог дасть літо, пані, приїжджайте до мене з паном Юліяном відпочивати. Дивіться, що це за ліс: і малина, і суницці, і гриби — просто встелено довкола. Відійдуть черешні — починаються суницці, а тоді голубінки, козарі, справжні білі гриби, опеньки, я хочу збудувати альтанку на узліссі й розвести бджіл, всенюк весну і літо денебудь, ось хоча б на отій галявині, чи може бути більша приємність?..

На все це мені відкрив очі сліпий аргентинський багатій. У нас повелося, що кожен думає тільки про новий шматок землі, а з дарового, з того, що дає природа, навіть бідаки не користають. Так людину настроїли: морги, хатні статки і чвари. Хіба не це витурило мене світ за очі? А я міг би жити з того, що продавав би на лікарства деревій і сосонку, якби в мене був зір на цю землю, якби мене не зробили рабом

пшеничного полукіпка, не замкнули мою надію в порожній кошичці. Як казав пан Костянтин, терпінням і балачками ми тільки злимо наших недругів, а їх треба ошелешити ділом. Як його прізвище, пані? Костянтин Горбовий. . . Я, пані, виріс при людях, сирота, коли дуже заболить — іду в поле, де був колись татів клинчик, та засіяний камінцями, що їх вистачило б збирати тисячу літ, лягаю собі в траву над узвозом і бачу батька, діда, прадіда в білій сорочці з опалкою через плече — збирають ті прокляті камінці, один в одного важким духом дихають на чоловіка, що брничкою об'їжджає пухкі, як хліб, лани, але ні один не стає від того на більшій силі, а почуввається ще слабше. А що вже говорити про мене, сироту. Вижебониш до вітру свою прихристіть і сунеш, як дрімач, комусь достаток піднести. Працюеш мовчки, ходиш самотиною, дивишся вовком, а як розів'ється те, що ти комусь посіяв, як зацвіте, як роколоситься, як ляже на токи теплим сонцем — та й тобі збуруниться надія. Теліпаєшся з опалкою на засмічений камінням родинний клинчик. . . От що недоля підстроює. Нема в людини розваги. То б до лісу найнятися, на гуральню, тачівки стругати, мітли крутити, і, будь там свинська чи ведмежа конститутція, якось би в'язав кінці з кінцями й не тинявся в чужий край. А хіба не так, пані? Де тепер пан Костянтин? Оповім, пані, оповім.

Чоловік він, пані, був несталий. Нині самоволець, а завтра безпорадна дитина. То він для бадьорости чогось собі наговорить, щось таке вройть у голову, чого не було і не може бути, то так себе потіпає докорами, притлумить, що нема права розрадити.

У дев'ятнадцятому році, коли польські війська прорвали галицьку оборону між Самбором і Щирцем, пан Костянтин з гуртком переодягнених під козаків наймитів приплив англійським кораблем до Туреччини, а звідти по Дунаю, через Румунію, прибився до Галичини. Пан Костянтин розповідав мені про це по дорозі до його села, яке він тоді думав захистити від галлерків.

На всяк випадок я документи закопав. Якби поляки взяли мене в полон чи забили і знайшли документи — міг би статися клопіт моїй родині в Аргентині. Лишив при собі тільки прощі й то їх незабаром пожертвував на зброю. На ту пору стрільці вже здали Тернопіль, одні відступали на Гусятин і Півдволичське, інші боронили села і повітові містечка. На Станиславів повалили румунські війська, з Кам'янця наскакувала денікінська кіннота, довкола пекло.

— Кажеш, Тодосію, село вже видніється? А я не бачу. А видолонок на околиці села? Журавель? Так, там була криниця. Галлер наступав з гарматами. . . Тепер ми підемо пішки, Тодосію. Заплати візникові, візьми наші речі.

Він, пані, ледве вимовляв слова, я допоміг йому злізти з підводи і мусив підтримати — під ним заламлювалися ноги, він тремтів, як осиковий лист.

— А скажи, Тодосію, за селом з північного боку повинна бути купка дубів... Бачиш? Далеко від них перша хата? Ага, тут же, біля них. Не під бляхою? Ні... Так, так. А з півдня за селом — балка, обсаджена акаціями? Балка далеко від села?! З трое гін? Чому? Угу, господарі, видно загинули. Село сягало аж до балки, Тодосію. Міркуй, що половина села знищена і не скоро відродиться. Половина села... Я гадаю, що половина Галичини пропала. Ой, Тодосію, коли б ти знав, як важко це вимовляти, Тодосію...

Не доведи Господи, пані, узріти, як плачуть сліпі очі.

— У дев'ятнадцятому, Тодосію, польські війська прорвали українську оборону між Самбором і Щирцем. Це було. Як не гірко це вимовляти, але цього ніхто не заперечить. Були запеклі бої. У червні Петрушевич проголосив себе диктатором. Польські війська здобули Самбір, а Петрушевич проголосив себе диктатором. Якраз тоді я відпочивав з хлопцями у Криворівні, плодилася циганерія: одні готувалися до приходу румунів, інші чекали поляків чи оплакували Франца-Йосифа, бо спокій під твердою владою кращій, а більшість ходила з зігненими головами, ніби вступала під склепіння печери. Мене приголомшила звістка, що між Самбором і Щирцем... Я просто збожеволів. Розглянься довкола, Тодосію, деś тут має бути шмат скелі, що виступає з землі... Є? Ходімо. Отут я сидів, Тодосію, коли догоряло село, над полем стелилися пасма чорного диму, а з видолинка, там, де тепер стирчить журавель, ще долинали постріли. Потім постріли припинилися, і я бачив, як добивали багнетами трьох оборонців села. Чим я міг зарадити? Я міг бути лише свідком. Та з того часу в мене став псуватися зір.

— Він осліп?

— Так, пані.

— І де він тепер? Знову поїхав до Аргентини?

— Помер, пані. Половину прибутків з маєтку заповів на сільську громаду. Вже збудували школу, зводять будинок для читальні.

— Ви сказали, що в дев'ятнадцятому році він приїхав із жменькою емігрантів. Вони покинули його?

— Розійшлися. Може, він намислив собі зібрати ватагу і повоювати, але спізнився... І мені, пані, на згядку дав якийсьнебудь доброжиток. Туди... додому... мені вже не схотілося їхати. Живу собі без озирків, як умію. Ніхто мене не торкає і я нікого. Часами прикро, самота, та що вдієш! Ходжу коло хазяйства, деколи хтонебудь зі Львова попроситься відпочити, щось пописати і почитати в затишку. Серце моє, пані, не витримує того, що діється в світі. Тримуюся оддалеки, бо не маю сили дивитися, як люди мучаться. Пан Костянтин розказував, що ті трое, яких галлерки добивали в

обнесений муром криниці за селом, боронилися багнетами, доки їм не пошматували карабінів, тоді хапали голіруч за польські багнети, щоб відвести від грудей, відтак і руки їм посікли-поламали... Отак, мені здається, і люди голіруч бороняться від біди. Пані, а я вам не надокучив? — несподівано з міною каяття запитав Сліпчук. — Знаєте, якщо в мене хтось буває, я в хаті стараюся не перешкоджати. Але коли людина йде прогулятися, то можна побалакати.

— Не надокучили, — запевнила Марта. — Одначе ми даємо перетнули ліс, вертаймося, — вона на секунду взяла замисленого Сліпчука під руку, і він прискорив ходу, мов намагався швидше відійти від того місця, де йому виявили приятнь. — Юліян нас, мабуть, уже розшукує.

Безперечно, цей селянин у гранатовому костюмі в білу смужку мав цюгливу душу. Його шия вкрилась білими і червоними плямами.

— Пан Юліян ще спить, — сказав він, мов би виправдуючись. — Ми йдемо не більше півгодини, ліс неширокий, ми за десять хвилин будемо дома...

«Коли ж випустили Юліяна, — подумала Марта, — якщо Сліпчук так впевнено говорить про його режим?» Питати про це Сліпчука було незручно, вона вирішила, що Юліян сам розкаже.

— Як у місті з продуктами, пані? — поцікавився Сліпчук.

— Взагалі невтішно у місті. Нема палива, погано з продуктами, дорожнеча, безробіття, за нещасні мідяки мусиш продавати розум, якщо проданий розум можна назвати цим словом. Несолодко, пане Сліпчук.

— Я це розумію, — відказав той по павзі. — Я переконався на власні очі, що в світі з такими дрібницями набагато легше. В світі вони лише клопіт, а тут від них залежить жити чи сконати. То зумисне, пані, для того, аби люди жерлися, як звірі, і ні про що не думали.

— Авжеж, — з посміхом зідхнула Марта.

— Але я чув багато суперечок, пані, навіть деякі вчені люди цього не тямлять. Спихають на повоенну розруху, на нерозторопність підприємців, на те, що п'ясти не дають волі ендекам, а ендеки — пепеесам.

— Авжеж, не тямлять, пане Сліпчук. Життя — це дебриця.

— Але вони собі ж на гірше роблять, — не вгавав Сліпчук. Марта подумала: «Як наївно виглядає український селянин, коли заходить у розмову, до якої не доріс становищем. Жалюгідніше, ніж поляк, німець, чех...» — Собі ж на гірше, пані. Нахваляється своєю міццю, військом, а почнеться якенебудь сум'яття, спом'янете неписьменного Сліпчука, Польща розпадеться за кілька днів, ще смішніше, ніж Австрія... Та лишень німак її змінє, пані. Розчавить, як падалицю. Люди живуть надіями, а вони брехнею. Колеса без

спиць, пані. І будьте, певні, німак їх так само пошанує, як бидло.

«... Хоч хто, коли не селянин-бідолаха, краще знає, почому ложка соли, і хто має більше права про це судити? Тим часом якийнебудь недоріжуватий талмудист з докторським званням на десять меридіанів рикатиме, що він нездатний розрізнити, чим дерево спинається вгору, і відмовить йому в праві на слухне слово».

— Не пошанує, пані...

«Нічого. Покищо слово — лише знак пробудження».

— О, пан Юліян вже дожидає нас.

— Рання, рання пташка, — засміялася Марта. — Так можна проспати і дружину, і все на світі.

— Дарма ти думаєш, що я щойно встав. Я вже був на ярмарку і приготував сніданок. — Юліян звернувся до Сліпчука: — Ви з нами поснідаєте, пане Тодосію?

— Дякую, — зніяковів Сліпчук. — Я звик попиту молока натщесерце і можу протинятися до вечері.

Юліян зодягнувся у спортивний светр і був схожий на борця, навіть риси обличчя ніби стали грубіші. Сліпчук запрошкував на подвір'я. Марта взяла Юліяна за руки.

— А сьогодні як на серці?

— Сказати правду? — Юліян зміряв Марту лукавим поглядом.

— Погано? У Всесвіті чогось бракує?

Він кивнув, одначе не зміг стримати усмішки.

— Можна відповісти словами Верлена?

Люба, не треба розмов...

— І це все, що ти пам'ятаєш?

— Я завжди боявся, що той нещасний томик на мене вже не розрахований: з нього все виколупали ніжні рожеві нігтики. А ще як спало на думку, що до нього звертаються як до заклінання, щоб виворожити болячку, мене проймав забобонний страх.

— І ти не намагався пересилити себе і розгорнути книжку?

— Скільки раз!

— Ну й що?

— Літери ряхтіли перед очима, як роса на сонці, напливало суголосся якихось звуків... Верлен мене загіпнотизував.

— Мене твій Сліпчук мало не загіпнотизував своїми молитвами.

— Розповідав про пана Костянтина? Це його герой.

— Навпаки, Сліпчук змалював його як рефлексійного дивака.

— Мабуть, він буде свою сагу відповідно до статі, зовнішності й гумору слухача. Тобі він, очевидно, хотів показати відчайдушну романтичну постать.

— Можливо, бо були і пісні, і ліричні відступи, і слово самого лицаря.

— Між іншим, постать цікава.

— Я не стверджую, що пересічна, але, мабуть, така вже я засушена вашими, чоловічими, інтересами жінка — мене вразив лише не знаний досі вияв жалю за батьківщиною, конвульсія тути, якщо можна так висловитися.

— А мене вразили соняки.

— Символи, символи?..

— Коли б я був Трушем, я додав би їх до циклу «Про самоту».

— Ти чув, що Труш вийшов з «Товариства для розвою руської науки»? Ні? Мабуть, це такі схоже на наших братів по крові. Тихесенько собі малювали що було, та лиш заговорили про шляхи розвитку українського мистецтва — по-сварилися, стали паплюжити один одного — і не треба було спеціального урядового розпорядження про скасування товариства, само розпалося. В студіях засіли ремісники і іконописці. Труш малює дома при свічці. Пильнуй, Юліяне, щоб і університет не спіткала така доля.

Юліян насупився, по павзі сказав:

— Либонь, це буде твій клопіт.

— Що ти маєш на оці?

Юліян не відповів.

— Юліяне?

— Гаразд, Мартусю, побалакаємо потім.

Марта помітила, що він викручується і зволікає з розмовою про справи. Він наче не міг себе знайти. Весела само-впевненість ще перебувала у в'язничному сповитку, спалахувала іскорками, він сидів, задуманий, на стільчику біля її колін і мовчки гладив її руки. Вона вирішила не неволити його розпитуваннями.

На гадку спливали розмови і зустрічі, про які Марта хотіла розповісти Юліянові. Вона перебирала їх у пам'яті і відкидала. «Це краще сказати при нагоді... З цього можна буде просто посміятися...» Відпадали тижні, місяці, шматки життя. Біль, що допікав їй, коли її минали, не вітаючись, після того, як Юліяна заарештували, став дріб'язком. Було й інше. Їй навіть не довіряли. Через людей, що мають доступ до Родзісада, підозрівали за те, що її не звільнили з роботи; шепотілися за спиною, бо Свид дозволяв собі патякати про політику, коли розмовляв з нею. Усе це мало не паралізувало її. Ой, не солодко почуваєш себе, коли на кожному кроці натикаєшся на мур стриманости, недовіри і недомовок. Вона навчилася співчувати людям, котрих сама свого часу відшувала. Правда, не через недовіру. Були клопоти, які не потребували свідків і помічників. Людина тупіє навколо тебе, щось несосвітенне бубонить, силіє категоризми, щоб показати, що не боїться, ладна на все, або дивиться таким жалісним, зацькованим поглядом, що обгортала досада, тим часом ця

людина тобі зайва, і осуджуеш її холодною ввічливістю — згорда кинеш жартом чи повернешся і підеш геть. Звичайно, багато знайомих образилися, одні замкнулися, інших втрачено; і неможливо виправдати себе тим, що коли в людини є тверді переконання — вона мусить бути послідовною; де в біса взяти тої послідовности! Усе під наркозою, усе німує, а люди, котрі щось роблять, тримають тебе на відстані...

Ясна річ, що це ознака слабкості й обмеженості руху. Схоже, що кілька десятків авантюристів вирішили присвоїти собі відтинок історії. Бач — новоявлені декабристи, наполеончики... Отамани без війська, булавні без булав. Тому офіційній пропаганді легко зганьбити і знеславити навіть святе діло. Досить пустити плітку, що Юліян — діяк, неврастенік, живе на віру з молодичею, червоний, жовто-блакитний чи якийсь фіолетовий шпигун, отримує з-за кордону гроші, бенкетує в ресторанах, залякав своїх опільников і однодумців... О, тоді й натовп його зацькує, нащо з ним морочитися слідчим, заводити атестати на харчування, виділяти окрему камеру в Бригідках і, зрештою, свідомо створювати йому авреолу борця і мученика... Посадовити його до скляної клітки, нехай усі бачать, що це за птах!

— Юліяне.

— Слухаю тебе, Мартусю.

— Найважче було підібрати студентів до твого університету.

— Я собі уявляю.

— Юліяне, я несподівано відкрила найстрахітливішу обставину нашого буття. Ви, світлі голови, і не здогадуєтесь.

— Боже! Хіба так легко обняти розумом усе, що вони безтямно накоїли. Потрібні століття, щоб розчистити.

— За борт життя, Юліяне, викинули людей середнього віку. На сцені діди і недолітки, політичні хулігани. Отак десь з двадцяти до сорока років — це ті, що населяють тюрми, концентраційні табори, на яких впала немилість, які з своєї волі вмивають руки від сумнівної політики. Діди тютюкають, недолітки гавкають, а невірники будують державу загального добробуту за англійським зразком. Суспільство позбавлене серцевини. Тому воно невибагливе, всеїдне, для нього стравна будь-яка духовна пожива. Тільки ви дивитесь за обрій сьогоденшнього дня, алеж ви під ключем... Я не знаю, що ти встиг зробити, відколи тебе звільнили. Мені здається, можна починати... Чого ти мовчиш, Юліяне?

— Він зідхнув.

— Я радий, Мартусю. Розумію, що тобі було нелегко, — майже божевільна ідея! Я замислився над твоїми словами. — Він нахилив голову і додав стиха: — Так, ти маєш рацію, серцевину видовбали. Тому ця наша затія з університетом, може, матиме більшу вагу, ніж збройний заколот. Але мене попередили, що секретна служба пронюхала.

Марта відчула, як тіло її дерев'яніє.

— Не може бути! — прошепотіла вона.

Юліян ствердно кивнув і, вставши зі стільчика, заходив по кімнаті.

— Я дещо встиг зробити і демонстративно поїхав сюди, коли мене повідомили...

— За тобою стежать?

Юліян посміхнувся.

— І знають, що ти тут, зупинився в Сліпчука?

— Безумовно.

— Коли ти вийшов?

— Два тижні тому.

— Тебе самого випустили?

— Ні, люба, не самого, з групою... З групою комуністів. Звільнили Миколу Павлюка. Пригадуєш — його схопили на похороні професора Кривов'яза... Павлюк метнувся по своїх сховках, роздобув грошей, мені позичив... Павлюк з товаришами вирішив зникнути. Та йому й треба одчухратися, утратив здоров'я. А я, Мартусю, не можу зникнути. Я не підпільник. Я науковець. Час утримуваних мудреців минув. Ці альхемики нічого не створили. Не зважаючи на премії і подаровані котеджі, їм на старість дошкуляє думка, що вони могли б дещо лишити після себе, якби їх не примусили служити в наукових закладах, мов у якійсьнебудь чиновні. Це ремствування треба використати. І взагалі в тихому болоті завелися чорти.

— Перебуванням у Золочеві ти думавш відвернути їхню увагу від університету?

— Я їм загадав маленьку загадку. Переховуватися я не хочу, але чому не удати?... Адже Павлюк з хлопцями зник? Вони тримають мене на оці, тих товаришів посилено полюють, нехай вважають, що я не зумів сховати кінці у воду. Якийсь час вони не чіплятимуться. Коли їм навкучиться і в них виникне підозріння, що я не підтримую зв'язків з комуністами, я переїду до Винників, ще виграю тижень-два; мені треба попрацювати.

— А університет, Юліяне?

— Університет повинен функціонувати. Я приблизно сплянував, хто за ким керуватиме всіма справами. Правда, довелося жбурляти в обличчя всю історію. Боятися. Ледве переконав. І то в мене покищо лише чотири кандидатури. Чотири — разом з моєю дружиною, при чому вона візьме на себе роллю згодом. Можеш не сумніватися, що і за тобою стежать.

— А якщо в тебе не буде змоги вчасно втрутитися, я можу покласти на людей, котрих ти не досить знаєш?

— Будь ласка. Але будь обережною, Мартусю. Я відчуваю за собою право ставити будь-кого перед вибором: або допоможи, або прокляте твоє ім'я. Для тебе цей, хай йому чорт, метод не годиться...

— Вибач, Юліянчику. Що — падає сніг?

Юліян підійшов до вікна.

— Недолугий мокрий сніжок. Вітаю вас, пані Зимо!

— Мені пощастило. Я пройшлася по полю, в лісі, а вони вже чекали її, щось мов би хотіли сказати. Ого, як завихрило! — Марта й собі підійшла до вікна. — І ставок був ментрежний. Найважливіше, що все передчувало зміну погоди, і це можна було помітити, але чогось не могла здобутися думка, що це кроки зими.

— Небо рівного, сірого тону, як стеля в камері.

— Правда, химерно? Ніде ні хмарки, а земля все біліє. Ніби проявляється безмежна фотографія.

— У такі хвилини, — мовив Юліян, — мені з якогось дива причуваються похідні сурми, увижається низка обозів, скачуть верхівці, бряжчить зброя, і мене самого проймає хвилювання виступу, хоч зовсім невідомо, куди і для чого, мабуть, просто оживає предковичний інстинкт.

— А що я відчуваю? — з усмішкою сказала Марта, тулячись до Юліянового плеча. — Самотність. Може, і це — з тої ж опери? Чоловіки вирушали в похід, а жінки вдивлялися в порожні обрії, і було невимовно тоскно, бо в хижі ще не охолола зігріта чоловіком постіль, а його нема і довго не буде, і ще не скріпилася звичкою надія: «Дасть Бог — вернеться»... Юліяне, чого гуцули прозивають солдатів катунами?

— Тому, що не завойовували чужих земель, — осміхнувся Юліян.

— У Миросі Коваль є віршик «Ми не посягали». Якби ти знав, скільки гідности вона нам відкрила! Мирося забула цю сентиментальну дурничку на столі в редакції, а Свид відніс складачеві й звелів видрукувати в день прийняття конституції. Приносять відбиток коректорці, та просить Миросю вчитати вірш... Я думала, що Свид зостанеться без очей. Мирося-щебетуха, Мирося-ластівка стрибала біля нього, як пантера. «Яке ви мали право друкувати без мого дозволу? Фашист! Продажна свиня! Ви це зробили на прохання Івахова? Яку статтю вирішили приклепати — п'ятдесят восьму чи шістдесят п'яту?» А Свид наче проковтнув язика. Та що Свид! Ми всі отетеріли. Такого від Миросі ніхто не сподівався. Кричить: «Ви мене в „Атласі” пропили чи в „Брістолі”? Біжіть і повідомте свого Івахова, що з нього випустять погані внутроші. — Пошматувала відбиток на клаптики і шпурнула Свидові на стіл. — В Галичині Івахов не дослужиться Бенкендорфовой слави». Ми чекали, що Свид її звільнить, а він за півгодини став над її столиком: «Пані Мирославо, підкоротіть, голубко, свій репортаж, бракує місця на текстівку».

Юліян посміявся, згодом запитав:

— Мирося пише?

— Бавиться. Все, що виходить з-під її пера, хвибує на грубу заземленість.

— У тюрмі, — сказав Юліян, — я прочитав кілька цікавих рукописів. Є, Мартусю, прекрасні за змістом і за фор-

мою, актуальні і водночас з неперехідною проблематикою книги. Люди, що їх написали, не мають будь-якого бажання публікувати свої речі. Офіційне «духовне» життя так подурнішало, що вже ніхто не прагне зажити похвали. Є підпільна художня література, пісні, музики, живопис, домашні театри. При чому все це до такої міри скероване в завтра, таке значуще, що бракує критеріїв, аби його оцінити. Словом, реальний світ лише гнітить і переслідує, у глибокому підпіллі вже цілком визрів новий світ, коли б іще невеличкий революційний вулкан...

— Ой, чогось у політиці зтяжна статичність.

— Без масового терору нинішні верхи не зуміють втриматися при владі, а розпочнеться терор — щось буде. Всі ці глибинні рухи — не рефлексії, їх не загальмують.

ГЛАВА III

Був молодесенький ранок. Я попрощався з Миколою Павлюком, зайшов до каварні й замовив картоплю із смаженою ковбасою. За сусіднім столиком бенкетувала якась компанія. Кілька порожніх пляшок, а офіціантка щойно несла закуску. Подумалося, що вже, видно, півсвіту починає день з похмілля. Недарма більшість сучасних романів відкривається ресторанными тостами. Я подумав, що це, мабуть, правдиві твори і їх варто колекціонувати.

Компанія галасливо вибирала страви.

— Індичина!

— Румунські чорби!

— Параше? Мені увижаються підсмажені, крихкі налисники з шоколадним кремом і смаженим горошком, вистояним у ромі.

— Ні, варені яйця в майонезі.

— А підсмажені до золотистого кольору курчата з цибулькою, перчиком і галушками? Чи рум'яна печеня зі свинини? Та ще тушкована капуста, що пахне кминном! Картопля, порізана кружальцями, засипана зеленою петрушкою... Ех!..

— Ворони не хочеш? Я з'їв би припеченої печінки із зеленим горошком.

— Пане Івакін!..

Я пригадав, Мартусю, що якимось ти оповідала про цього типа. Між ними була дама. Коси вкладені справжнісінькою копичкою, малинова сукня, тувельки з позолоченими пряжками. Дуже вродлива жінка, і, коли ми стрілися з нею поглядами, я показав самими губами: «Ви прекрасна». Дама опустила очі, усміхнулася, і усмішка закам'яніла, здавалося, дама бачить її і милується чи, може, відчуває її теплий промінь на рожевій щічці.

Найпаскудніше діло, Мартусю, шукаю втрачену з арештом позицію. Пам'ятаєш, коли мене звільнили минулого разу

і я чекав тебе під редакцією, я не тямив, що вільний. Привидівся сон, снитися вулиця, і люди, і гуркіт, і небо. Я вкусив шматок ковбаси — ніякого смаку. Замовив чарку коньяку. Теж не йде. Кортить до людей, просто кидався б кожному на груди, обнімав, сміявся б і плакав. Слухаю — про це вони помонять за сусіднім столиком.

— О, ви вже тут! — хтось із них припізнівся.

— З самого початку.

— А де у вас сьогодні початок?

— Про це краще знає пані Вероніка.

— Пані Вероніка?..

Офіціантка — надзвичайно мила дівчина, крихітне, незахищене створіння. Хочеться ущипнути, а коли виступлять сльози на очах — приголубити, приспати на руках... Не сердься, будь ласка.

— Pourquoі la regardes-tu?¹

— А що?

— Нічого. Закуси.

— Випей виноградного соку.

— Ти мене ображаєш, серце. Тобі ж відомо: я жорстокий.

Слова «серце», «жорстокий», «пей», «закуси» трохи мене оговтують.

— Скити? Вигнали з Європи киммерійців, погналися за ними в Азію, дійшли, здається, до Мідійських земель.

— Так, і побили мідійців, запанували над усією Азією.

...Поступово пригадую, хто я... Паскудство, Мартусю. Звичайно, ті, хто тебе бачить чи розмовляє з тобою, навіть не припускають, що в твоїй душі казна-що твориться.

Компанія гамірно веселиться. Дама, піднімаючи до вуст чарку, підморгнула мені, мовляв: «За ваше здоров'ячко». Я випив свою порцію, та, за намовою дами, до мене підійшов, як потім з'ясувалося, один з ваших редакційних «г» — Георг Івакін, поставив переді мною повен келих.

— Ви знайомі з Веронікою? Ні?

— Ми вчилися в одній школі, — відказав я. (О, як мені бракувало форми!).

— Вероніка була першою ученицею, феноменальна пам'ять... А мене заледве переводили із кляси в клясу. Тепер, однак, я цим пишаюся. Присядьте, будь ласка.

Івакін лише переступив з ноги на ногу.

— Шкільна муштра не наклала на мене пут, — сказав я. — Я остаточно переконався, що наші вчителі були невігласами, і добре, що жодного не брав за взирець. Я вперто не хотів учитися розуму, як вони казали. Вже тоді мені здавалося, що це означає догоджати і вислужуватися. Згодом я до цього додав ще один пункт: бути льоальним до того, що не повинно траплятися в житті, а є наслідком погано побудо-

¹ Чого ти дивишся на неї? (фр.).

ваних стосунків між людьми... Вероніка була відмінницею, — мовив я, киваючи дамі.

— Пане Івакін, ви не Івахов, не комісар поліції? Чого ви повисли над чоловіком, сідайте пити...

Мене вразила гостроверха лисина цього Івакіна і закопшлена верхня губа, що немов би повідомляла: «Ми з моїм господарем щось скандальне довідалися». Але й це мене цілком влаштовувало. Коли Івакін пішов, мені знову все здалося сном. Проте цей сон був приємніший за тюремні мріяння, що зігрівали не більше, ніж сонце в росі. Я став думати про тебе. Чогось — що те, чого ти, розмовляючи, ніколи не дивився на співбесідника, навіть на мене, мов би ти — той світ, у котрий ніхто не повинен зазирнути.

— Прошу, про вас не забувають, — Івакін поставив переді мною чарку. — А пошесть самовдосконалення, — спитав він, — теж вас обминула?

Я дивився на нього і не міг второпати, чого він хоче.

— Ви казали, що не шкодуєте...

— Що не був пильним учнем? Абсолютно. І самовдосконаленням не займався.

Івакін опустився на стілець. Якусь мить ми мовчки вивчали один одного. У нього квадратне чоло, тупі пересичені очі, м'ясистий ніс і важке підборіддя. Ще — пародія на вуси: ріденьке, руде, покручене і тригноблене, мов з-під пахви, волоссячко, ніби пристебнуте невидимою ниткою до закопшеної губи.

— Прошу випити.

— Дякую, взагалі я не п'ю, — сказав я. — Сьогодні в мене особливий день.

Івакін гучно покликав офіціантку.

— Як тебе звуть, доню? — спитав, коли дівчина підійшла до столика.

— Вам це дуже потрібно?

— Дозволь почастувати тебе...

— Відтак поцікавитесь, о котрій їду додому і чи маю власний куток.

— Атож, — Івакін засміявся.

— А якщо не вип'ю — не одчепитесь?

— Щира правда.

— Добре, я вип'ю. — Вона майнула за перегородку і вернулася з чверткою. — Французький коньяк. Недавно в нас харчувалися закордонні дипломати, ми замовляли цей коньяк спеціально для них. Собі лишили по пляшечці.

— Золотко! Хто тебе народив такою щирою? Ти — ангел.

— Кажіть це своїй нареченій.

— Кажу. А де, справді, мешкаєш?

Дівчина посміхнулася.

— Навіть не чекаєте, щоб я випила?

— Не люблю воловодитися, — відказав Івакін. Він підсунувся ближче. — Де мешкає панна? — він погладив їй зап'ястя. — Власний куточок чи найманий?

— Мене кличуть клієнти...

Ні, я не подумав, що мене розігрують. Навпаки, я не побачив би в цьому нічого підозрілого, якби навіть мене попереджали (наче я більше нічого не бачив у житті, тільки п'яне братання).

— Пане Івакін!

Офіціантка ковтнула коньяку і побігла за перегородку. Івакін махнув позад себе рукою, мовляв, чого вам треба, і пояснив:

— Ми святкуємо офіційне призначення Поніковського головою уряду. — Вицідивши принесений офіціанткою коньяк, він спитав: — Це смішно?

— Ні, — відказав я.

— Мені здалося, що ви посміхнулися.

В цю мить, Мартусю, мене щось спонукало пожартувати. Поніковського? Він велемовно висловлює свої думки, правильно вимовляє слова, пластично жестикулює, з фотографічним обличчям і чарівним осміхом, з енергійним рукостисканням і почуттям гумору... Якби Івакін запитав, чи я його особисто бачив, я відповів би, що вчився з Поніковським в одній школі, в нього феноменальна пам'ять і таке інше. Але цього не було, проте Івакін зарепетував:

— Панове, цей чоловік щойно обізвав нового голову уряду нікчемою?

Мене зусібіч оточили якісь парубійки...

— Чого ти вважаєш, що між ними був Полянський? — запитала Марта.

— Ти змалювала його зовнішність, і я пригадав, що поруч з дамою в малиновій сукні сидів рудий інтелігент з виразом відсутності на обличчі й мовчки смакував коньяк. Зрештою, якби його того дня і не було з ними, та якщо він і Найда разом пиячать з Івакіном, я радив би уникати усіх трьох.

— Добре, Юліяне. До біса Полянського, Найду та Івакіна! Ти, горенько моє, мав милу пригоду в день звільнення...

— Виплутатися було неважко, бо всі вони заточувалися, а я був цілком тверезий. Та потім мене пнітили сором і образа за панів державників, які вдаються до таких гидких провокацій. Як не кажи, а ще в кожному з нас живе ілюзія, що вони не зовсім збожеволіли. Од Івакіна важко вимагати порядности. Найда мав рацію, коли заявив йому у вічі, що його примусили тикати з батьківщини не тільки через поміщицьке звання, а й через те, що, будиши поміщиком, він не зміг господарювати і пильнував батрацької посіченої батогами спіни. Івакіна вигнали, але й це його не навчило. Емігрант Івакін, маніяк Івакін все ще бачить дводзьобого орла над Варшавою, над Балканами, над цілими континентами.

Він тремтить при слові «більшовик» чи «комуніст», проте захищатиме гасло «світової революції», плекаючи надію помилуватися іншим.

Сівши, Юліян пригорнув Марту й усміхнувся.

— Що таке, Юліяне?

— Я зміркував: «Івакін так само мимоволі думає про свою неозору імперію, як я в розмові з дружиною раз-по-раз збиваюся на політику». Тут надпливла зустрічна гадка: «Алеж у Львові недарма кажуть, що є в Галичині один мужчина, і то жінка» (мають на оці... тебе).

— Хто це ляпнув?

— Немає значення.

— От нікому ще не давала ляпаса, а цьому вголила б.

— І це було б ще одним доказом...

— Заприсягнуся, Юліяне: він — клеймоман.

— Трішки.

— Тоді ляпаса мало. Таких людей нічим не зупиниш.

— Людей взагалі, люба, нелегко схаменути. Коли впав Тунгуський метеорит, церковники твердили, що це Боже застереження, але світова війна все таки почалася. Маленький унтер Карасик якось признався мені, що вважає Тунгуську катастрофу Господнім знаменням, і прострелив ногу солдатові, який перед атакою заховався у бліндажі. Бальзакові дорікали за соціологічні дослідження в пору жорстокої соціальної плутанини. Мертвих у всі часи грабували, хоч кожен шукач скарбів знав, що помре. Між упертістю і гонитвою ніколи не було густо. Хай буде розважливий той, хто ні на що краще нездатний!.. Словом, не замахайся на клеймомана, бо я тобі скажу, що якби не було пошуків «живої води» — земля лишилася б незаселеною, чи ще щось у цьому роді. — Юліян на хвилю замовк, потому, усміхнувшись сам собі, сказав: — Щоб ми, Мартусю не були схожими на ходульних бунтарів, я, мабуть, дещо зауважу одній прекрасній дамі, і на цьому покінчимо з визначенням нашого місцеперебування у просторі й часі.

— Прошу.

— Які стратегічні чи тактичні мотиви спонукали бойову галичанку підписати спростування діячів культури про те, що не здійснюється польонізація?

— Це сталося по-дурному.

— Марта Чорнеза, либонь знає, що галичани не визнають польської окупації? Питання про долю Галичини вирішуватиме Ліга націй. Ця ледача Ліга покищо «досліджує» становище. Безумовно, Галичину відсудять Польщі, але ми робимо все для того, щоб серед галичан не знайшлося півтора десятка йолопів, котрих поляки могли б послати до Парижу з проханням від імени всього населення краю прилучити Галичину до Польщі. Правда ж?

— Так.

— Окупаційна влада має змогу переконатися в цьому, того квапляться з польонізацією і колонізацією Галичини.

Тим часом група диваків забула про законне право Галичини на опір — повторюю; до остаточного висновку Ліги націй — і, щоб привернути увагу до факту польонізації, виступає в пресі з заявою, у якій цей факт заперечує. Як це розцінювати? Та навіть якщо Ліга націй закріпить окупацію відповідною ухвалою, ми спробуємо не визнати цього і домогтися перегляду вироку. Між іншим, крім Ліги націй, є не менш впливові міжнародне об'єднання — Комінтерн, який відкидає зазіхання Польщі на територію України. То в чому річ, Мартусю? Психологічна поразка? Невже, я не казав тобі, що Комінтерн вважає українське питання одним з найважливіших питань європейського міжнаціонального врегулювання?

— Я розгубилась, Юліяне.

— Не треба виправдань. Я так само людина і теж мені деколи страшно, але треба думати.

— Ти певен, що Комінтерн і комуністичні держави врятують Галичину від знищення?

— Так.

— Чому ж тоді Ризьким договором дозволена польонізація?

— Я не читав документів цього договору.

— Можливо, це плітки...

— Скажи щиро, Мартусю: це походить від Полянського?

Марта кивнула.

Юліян у задумі перегортав сторінки «Сімпліціссімуса».

— Ти обіцяв розповісти про людей, до яких я можу звернутися у Львові, — нагадала Марта.

— Мартусю, ти не бажаєш пройтися по свіжому сніжку?

Марта ствердно закивала, всміхаючись.

Халепа в каварні враз розворушила мене. Я зиркнув на світ тими самими очима, якими дивився на нього перед арештом, і побачив, що нічого в ньому не змінилося.

Косокий, відчинивши мені, вигукнув: «О, гості!» Він і цього разу не зрадив звичку. Посадовив мене проти світла, вперся нерухожими очима і через хвилину з міною Пілата пробурмотів: «Чим стурбовані хитрі галичани?» Проте він захопився, що я, мабуть, щойно зі стін тюрми, погляд його сумовито розділився, він застібнув гудзик на сірій сорочці, висунув уперед підборіддя, скрутив цигарку й зробив кілька затажок поспіль.

— Я ненадовго, — попередив я.

— Ми вчора трохи теє... — сказав понуро Верес. — На серці кисло. Передивляюся газети... Даруйте, не прибрано... Хмариться. Буде дощ?.. Казна-що. Літо пропало — дощі, осени нема. Непривітно, кисляк. Я собі гадав: ну, цього літа поїду на місяць до річки. Завезлося, як навмисне. Та й помешкання ні на кого лишити. Покидав уже на сестру. Вертаюся — ні тарілки, ні чашки. Каже, що побилося. Не вірю, додому відтарабанила. Ну й люди! Брата за-

арештували, а вони ріднесенські родичі, накинулися, як сарана, ніби лиш цього чекали, геть розграбували хату. От погань! Оце приїде мама. Розумію — старість і все таке... Та живіть. Є хліб, є до хліба, оповідайте діткам байки, до роботи не силую. Еге! Я з хати, жінка з дому — стара шкереберть усе поперекидає, нишпорить, нюхає. Чого?.. Злиднюки. Взимі жінка взяла служницю. Огрядна сорокалітня стара діва. Як не спить, то їсть, як не їсть — то спить. Нема людей! По сусідству мешкає чиновник. Рік тому, коли виходжу у двір — низенько вітається. Якось дивлюся — фіякр по нього. Чиновник ду-ду-д-ду, стриб на сидіння, покотили. Десь по місяцю часу фіякр півдня дожидає, чиновник сходить повагом, сердиться на візника, що погано застелив сидіння, що потертий килимок. Отакі люди. Нема, самі покидні. А ви що чули-бачили? Ой, — стукається в скроню. — Вас, либонь, щойно випустили! Боже, а тут порожньо, навіть пригостити не маю чим. Так-так...

І мене, Мартусю, не раз непокоїли сумніви, чи треба бути одвертим з людьми, котрих заторкнула пошесть виродження. Та варто було побалакати з цими людьми, підняти перед ними завісу — мабуть, таки доведеться скористатися поділом професора Ридана, — завісу четвертої, підпільної дійсності, і вони швидко знаходили себе. Дріб'язки, побутове паскудство — такі явища, що від них не враз одхаскаєшся. Але мало-по-малу один відвикав, другий, третій... Я ще розміркую, може, нам знадобиться Гамільтон Полянський, я особисто дотримуюся тої позиції, що губити сили не можна, та хочу закінчити побіжну характеристику осіб, з котрими тобі доведеться працювати.

Верес. Його цехове прізвисько — Косоокий, колишній майстер, звільнили з посади за виступи проти милітаризації залізниць. Не забудься і не звернися: «Пане Косоокий». Вересової амбітності вистачило б на кількох.

Це страшенно доскіпливий чоловік. Я вже казав про його манеру розмовляти: посадовить проти світла і вивчає, як слідчий, відтак: «То що вихитрували?!» Сидиш ні в сих ні в тих, далі Верес примушує себе захищатися (мені здається, що йому завжди потрібно мати при собі слабодуху жертову, яку б він навчав жити і боротися, на якій міг би зігнати невичерпне пересердя).

— Нема чим пригостити, — повторив він, під'їхавши зі стільцем ближче до стола і струшуючи попіл з цигарки на клаттик паперу. Біда, Юліяне. Живу щасливим майбутнім. Може, і ви, вчені люди, щось пообіцяєте безробітному Вересові? Тицьніть-но, пане Юліяне, якунебудь зворушливу надію. — Гучно зареготав, здушив недокурок і запалив нову цигарку. — Що, книжники? Ех, книжники!.. Недавно одружився мій племінник. Від родичів забралися — жадова самостійності, біологічна потреба. До-о-бре! Тиждень гризли весільні сухарці й тринькали кинені на віно гроші. Сухарці вичерпалися, гроші розпустили, вона не вмє зварити, він не

вміє зарадити собі в житті, посварилися і розлучилися. Ось як школами пристосовані до нашого сучасся! Зате про майбутнє уміють теревенити.

До Вереса треба йти в броні діловитости, бо це той самий неодбалаканий Тодосій Сліпчук, тільки шорсткішній і неймовірно категоричний. Я здебільша або беруся відразу до діла, або питаю: «Що це ви так подалися?» Вересові очі метаються врозбіж, і він бубонить: «Учора трохи випили... Поганий настрій, усе валиться з рук...» Цього разу, після сутички з Івакіном, я пропустив момент. Затуркавши мені голову повчальними історіями, Верес витяг з-під стола чобіт і навоскував дратву.

— Латаю, хай йому грець! Коби вже якісь бунти, революції... Остогидло.

Це була слухна нагода розпочати розмову про університет. Між іншим, дорослі сприймають таємниці з не менш бурхливими емоціями, ніж діти. Верес дав згоду допомагати, то по хвилі скривився, почухав потилицю.

— Вибачте, Юліяне. Ото наче знову хмара насуваєтьсЯ. Трохи відлягло від серця, та ви собі кудись біжите, в якусь безвість, я теж лишаяюся в безвісті... Тяжко...

— Небезпечна, підступна безвість... — посміхнувся я.

— Атож, чоловіче. Кинеш по газетах оком — той про-
дався, той...

До речі, Верес тої думки, що чим пірше, тим краще. Біда — мало! Арешти? Мало! Ото якби життя вже стало таким нестерпним, щоб уже бунт... Похнюпився. Він стри-
жеться по-чернечому: спереду коротенька привка над плит-
ким широким чолом, на потилиці — ріденькі язички сивого
волоосЯ. Та міцний, аж пащить здоров'ям, незручно слуха-
ти скиглення. Коли я пішов, Верес довго маячив на східцях
— він знаходить якусь філософську розвагу в проваджанні.
Одначе того ж вечора мені довелося побувати вдруге в ньо-
го. На столі було прибрано, височів стосик книжок, Верес зніяко-
віло відіпхнув його до підвіконня, ніби його захопили за не-
пристойним заняттям. Говорив спокійніше, з гідністю, не ли-
хословив, хоч далі мрячив дощ, літо й осінь zostалися «ки-
сляком», сестра повиносила з хати тарелі, а мама любила
нишпорити по закутках.

Чудернацька розмова з Шептарем. Треба було добува-
тися в інший кінець міста, я найняв візника. Вулиці за-
пружені перехожими, біля крамничок вишикувалися черги
— з Чехо-Словаччини привезли взуття (наче в Галичині бра-
кує шкіри чи шевців).

— Глумляться з народу, — спльовуючи, раз-у-раз бу-
бонить візник. — З досвітку — шарварок. — Об'їжджає натовп
посеред вулички. — Деякі ще вчора прочули і стояли цілу
ніч. А вранці крамар оголосив, що має лишень тридцять пар
чобіт. Черги розстроїлися, потиснули до входу, крамар за-
чинився зсередини. А поліцаї, дивіться, шнурочком на задні
двері, несуть чобітки за ріг кам'яниці і, з-під поли, — за пів-

тори ціни. Їм чобіт не треба, їх взуває держава. Приступ мають, чого не вициндрити в міщанина на горілку?

Я подумав: якби сьогодні написати, що февдальні відносини лягли липким павутинням на епоху приватного і державного виробництва, засмоктали чиновні, наукові заклади, сферу обслуговування, — то, либонь, після стусанів не вибирав би кісточок. Навіть цей візник чув і повірив, що людська історія ступнула на вищий щабель. І він ошпарив би багатом авантюриста, котрий посмів би відібрати він нього поняття «поступ», хоч сам скиглить і сам бурмоче: «Глумляться з народу».

Я спитав візника, як йому мається, тепер ліпше чи ліпше було до війни.

— Пане, якби не хитрував, то сконав би разом з родиною і оцими клячами. — В очах його блиснула лукавинка. — Кожна пташка своїм носиком живе.

Слово по слову — і він видав таємницю.

— А я, пане, маю владу над пасажиром. І візник, як усі грішні, мусить бути трохи артистом. Їду, приміром, з багатою дамою. Жартую чемно, забавляю її, вона сміється (скорше з мене, ніж із того, що туркочу), а я раптом: тпр-р-ру! Дама міниться на лиці; дуже в неї пильні справи. «Не поїду, — кажу, — в коня відривається підкова (вона зумисне вільно прибита). З надвередженою худобиною, пані, буду голодною смертю вмирати». «Йой, — стогне дама. — Заплачу вам удвоє більше, це вже недалеко, де я іншого візника буду шукати?!» Думаю: «Пошукай! Навіть порожняком не стане». Дама добуває гаманець, я піднімаю батіг. Мое право — мое панство. Якцо ти людям потрібен, то вмій з цього трішки скористати. То, пане, лиш один секрет. Ого, скільки їх!

... Шептар немов би чекав мене, звисивши з балкона величезну кострубату голову. Він вітально помахав мені рукою і побіг відчиняти — у нього кільканадцять закамарків, займає весь поверх чималого будинку.

Довготелесий, як жердина, зігнувся, подаючи руку.

— Ну?!. Випустили?

— На власний хліб.

— Багатьох?

Я кивнув.

— Юліяне, даю слово, половину з-поміж вас купили і звільнили, щоб вивідати нові зв'язки.

— Ти ходив колинебудь до вірменського собору? — запитав я.

— А що? Був.

— Зауважив рельєф «Увірування Хоми»?

— Так. Чие це?

— Вражений видінням воскреслого Христа, Хома впавав навколішки. На обличчі жах і подив.

— Знову притчі! — посміхнувся Шептар і гукнув дружині, щоб принесла закуску.

— ... Подив і жах. Але головне не в цьому. Обидві постаті з непропорційно великими головами.

— Сприймати це як натяк?

— Дай же сказати...

— Я тебе перебив на тому, що обидві постаті з моїми головами.

— З твоїми, чортяко. Художник зробив це, здається, зумисне, щоб показати, як від тупого недовір'я втрачають і Христос і Хома.

— Галю!.. Юліяне, вип'ємо по чарці, тоді побалакаємо. Галю!

Невеличка, моторна Галя накрила стіл, Шептар витяг з шафки пляшку коньяку і кілька сушених рибин, що, мабуть, притримував, як делікатес. Налив, випив, ще одну перекинув, а за третьою цокнувся зі мною і, скривлений, показав на дружину, мовляв, запропонуй і їй, мене не послухає. Шептар працює інженером на електростанції, жінка дає уроки музики, нестатків не відчувають, але коли страйкували робітники електротехнічних підприємств, він, ризикуючи добробутом, замкнувся на три доби на електростанції зі своєю зміною, позбавивши місто енергії.

— Значить, втратив і Христос і Хома?.. — Шептар подав мені газету із своїм полличчям. Його розхвалювали як прекрасного фахівця. — А мене намагаються ввести до кола «вибраних», і мені стало страшно, я підозріваю і себе і друзів. Знаєш, як у нас ведеться? Коли ти хочеш прислужитися державі, щось порадити, вдосконалити, цинічна чиновня дивиться з-під насуплених брів: «Дивися, мудрагель! Що йому більше, ніж іншим, треба? Нахаба. Хоче нас навчити керувати господарством». Можеш не сумніватися, що твоєї приноші не візьмуть. Коли ти намислив щось собі виштукувати поза очима начальників, ти мусиш володіти талантом пройдисвіта і холоднокровністю розбишаки. А служити загалові — це демагогічне поняття. Словом, висунутися нема змоги, але якщо тебе висувають (а стали це робити не лише зі мною), чогось маркітно.

— Мабуть, це спосіб примушувати тисячі й тисячі кусати губи. Адже Шептар і ще десяток прудких галичан вибилися в люди, а вони нездатні на це. Тоді нема підстави гавкати на порядки.

Я познайомився з Шептарем ще до війни, на якомусь вічі. Тоді була політична відлига, нагода для самоз'ясування, але й тоді він чогось побоювався і не довіряв. Щоб не показати цього, удавав із себе язичника, не визначав ні сім'ї, ні роду, ні племені.

— І тільки? — спитав Шептар, наморщивши лоба.

— Гадаю, що так.

— То нехай пишуть, нехай хвалять, мені начхати. Щось почнеться в місті, я вимкну струм на цілий місяць — перестануть. Недарма кажуть: діти сміються з того, що їм важко збагнути, а дорослі — з того, що розуміють. Ти не до-

пив, Юліяне. Ну... — Він довго похрумкував сушену риби-ну і замислено дивився на мене. — Юліяне, — підхопився нараз і заходив по кімнаті. — Тобі не потрібна Родзісадова протекція? Може, знадобилися б документи, рекомендацій-ний лист з відповідними печатками, навіть дозвіл на виїзд за кордон? Це сміх і гріх, я натрапив, вірніше, Галя (знаеш — жінка з жінкою, поза жінкою, через жінку, попри жін-ку...) відкрила кілька темних ходів.

— Якщо справді щось серйозне...

Шептар стенив плечима.

— Вештається у Львові такий Коритник, — Шептар на секунду збентежився. — До дідька! Скажу тобі — подумаєш, що з глузду з'їхав. Що буде, те й буде! — він махнув рукою. — Оповід як анекдоту. Щойно Родзісада призначили началь-ником секретної служби, Коритник подався до Борині й від-рекомендувався паном полковником. Чиновники пнуться з пуза, догоджаючи: полювання на ведмедя (і цього разу, як завжди, звіра напоїли горілкою, і влучив у нього лісничий, що причаївся у ялиннику), бенкети, дівчата, форель на Стрії, малина в Хащеві... Коритник допався до жорита. Але зі Львова приїжджає службист, що в якійсь потребі відвідав Родзісадову канцеляцію, хоч самого полковника не бачив. Діло було таке, що вирішував полковник. Отже, службист нишком сказав про це повітовим тузам. Алеж як перевірити? Знайшли чоловіка, який служив колись у Родзісадовому пол-ку. Каже: полковник середній на зріст (Коритник — так са-мо), лисий (Коритник кучерявий), горбоватий ніс (у Корит-ника — картоплина), наморщений, як горіх (Коритник глад-кий, прилицьований усмішкою хитрого ідіота). Начальство охопила німа паніка. І бояться осоромитися, якщо то справді Родзісад, і не знають як відступати, бо носилися, мов з пи-саного торбюю, роздзвонили, влаштували покази і зустрічі. Нарешті хтось подав ідею: повезти Лжеродзісада на лжеко-пальню, виставити таку пильну охорону, що перевіряє доку-менти навіть знаних в обличчя достойників, викрити аван-тюриста й вирядити під чотири вітри, а скандал, звісно, зам'яти. Так і вчинили. Спорудили з дикту над ровом потьом-кінську копальню, за начальника варту став повітовий жан-дармський комісар. Весь склад пошту показує посвідчення, а Коритник усміхається, як телятко. Каже: «Я не маю при собі документів». Керівництво повіту мало не луснуло зі злости. Везуть Коритника до Турки. Імпровізовану копальню зве-ліли запалити. Не минуло й доби — організували виставку. Треба лишити відгук з автографом. Коритник розмахисто вивів «по-к Родзісад». А щоб тобі добро було! Фінал, Юліяне, зовсім не схожий на ті, якими закінчуються всі відомі й не-відомі анекдоти цього типу. Коритникові навкучилося, про-щавчись, він у всьому зізнався і поплескав начальників по плечах: «Вважайте, що у вас гостював мій великий друг, а знедавна — і родич полковник Ференц Родзісад. Я перекажу Ференцові, що він не пошкодує, коли провідає вас, панове».

Мало того, Коритник домігся авдієнції і, кажуть, дуже насмішив розповіддю про свою пригоду самого Родзісада, і вони нібито заприятювалися, разом п'ють, полюють. Моя Галя дає уроки музики доньці вдовички, до якої залицяється Коритник. Якось удовичка питає Галю: «Може, вам треба щось влаштувати? Мій Карло (тобто Коритник) . . . Полковник Родзісад . . .» Другий хід: Галя знайома з лікаркою, до якої звертається пан високий начальник . . .

А я сказав йому на те, Мартусю, що моя дружина наймає помешкання у Родзісадової покоївки.

Посміялися ми з Шептарем, дійшли згоди щодо університету. Нічого не вдієш, Мартусю. Десь ці люди — і Верес і Шептар (про інших — потому) — трохи надвереджені. Я з метою передав тобі зміст моїх балачок з ними, гадаю — висновків не треба. Всього ці хлопці не знають, і не знатимуть. Тобі доведеться лиш назвати їм своє ім'я.

— Цей день, — сказав Юліян трохи згодом, — був для мене дуже прикрий. До твоєї редакції мені не хотілося заходити . . .

— Ти був дома? — урвала його Марта.

— Можна за порядком?

— Ні, Юліяне. Кажі швидко.

— Я подався до нас, Мартусю, дарма що без ключів, думаю — погомоню з Марселлею, а там і ти вернешся з роботи . . .

— Ти зустрівся з нею на вулиці?

— Ні, Мартусю. Чого ти хвилюєшся, що з тобою?

— Далі. Що було далі?

— Я піднявся східцями на другий поверх, і мені відчинила наші двері маленька дівчинка, що назвалася Олесею, тут же додала: «Але я не Олеся, ми з мамою тобі нічого не відкриємо, це наша таємниця, я вгадала: ти той, кого вона чекає, але вона тебе не захоче, бо має мене, ти собі йди, ми з мамою щасливі, я тобі нізащо не відчинила б, якби не вгадала, що ти — це ти, я тебе побачила з вікна і подумала: «Він». Іди собі, не роби нам зле, ти сильний, дорослий чоловік, ти собі знайдеш іншу людину, а маму не чіпай». У куточках очей тремтіли дві великі сльозини. Я нічого не міг второпати і вирішив заспокоїти дівчинку, почав було розповідати щось смішне (після того, Мартусю, я зненавидів маску блазня, якою з чималим успіхом користувався; дитина цю маску відштовхнула). Олеся затупотіла ніжками, застряслась: «Геть! Іди собі геть! Я не можу на тебе дивитися. Ти проклятий тюремник. Вас, таких, вішати мало. Іди собі, іди собі, іди собі . . .». Я збоявся, що з нею станеться напад. Воно було бліде і водночас сине, як засніжена верховина, очі запалися, губи аж зчорніли. Я пішов . . .

— Юліяне! Юліяне, що ти накоїв!

— Мартусю?

— Боже, як далеко ми забралися з тобою від міста.

Біжимо, Юліяне. Мені треба негайно їхати.

— Мартусю, алез однаково поїзд аж увечорі.

— Так, увечорі. Ой, я вся тремчу. Юліяне...

Він підхопив її під руку. Почав якомога спокійніше:

— Мартусю, Господь з тобою, не переживай. Розкажи, в чому річ, не тремти, ти ж не Олесья. Говори, може, нам треба порадитися, може, я в чомусь знадоблюся. Ну, серденько, Мартусю...

— Ой, Юліяне, я ладна впасти в гістерію. Ти отримав листа, де я тобі писала про цю дитину?

— Ні, Мартусю, — Юліянів голос пролунав якось чітко, з ноткою роздратування, як у професора, котрому надочутили запитання студентів.

— Я не маю сили все переказувати. Біля дитячого при-тулку мені на шию кинулась ця дівчинка з криком: «Мамо!» Боже, я чую цей зойк, і він мене вбиває... Олесья народилася в концентраційному таборі, мама її вмерла від сухот, батько — невідомо де. «Мамо! Мамусенько! Знайшла маму!..» Ти розумієш? Робота, всякі місії і клопоти забирали в мене всенький день, я не мала змоги присвячувати дитині стільки уваги, скільки жадало її серце, та й, думалося, не слід надмірно пестити її, щоб не довести до екзальтації. Олесья не перестала боятися, що я знову десь згублюся — коли вмерла її мама, їй сказали, що вона кудись поїхала і пропала... Господи, які ми ще темні й позбавлені чуття люди!.. Поволіше, Юліяночку, я задихаюся, бракує повітря... Вона ж мені не сказала, що ти приходив, Юліяне. Але стала химерити, щовечора мучила мене: «Чи вернеться до нас той чоловік, — це про тебе, — навіщо він нам, ти мене не покинеш, мамо?..» Уяви собі стан цієї дитини. Вчинило злочин, здає собі в цьому справу, не сміє зізнатися, бо боїться, що я лишу її, і боїться, що ти знову прийдеш або ми зустрінемося, і її однаково не мине покарання, тобто піде по людях сиріткою. — Марта зідхнула. — Мені треба летіти, Юліяне. Дівчинка може щось накоїти. Я запевнила Олесью, що вернуся через два дні, але вона ніби відчувала, що я їду до тебе. — Марта розплакалась, голос її затремтів: — Вона так мене любить і так намагалася бути в усьому схожою, рівнею, що я потерпаю: вона може щось собі заподіяти.

— Вона лишилася з Марселлею?

— Я відвела її до Миросі Коваль. Юліяночку, це, мабуть, ще гірше. Дома Олесья чекала б рішення, а в Мирослави почуватиме себе чужою і покинутою... І шкідницею... Не мовчи, Юліяне. Скажи щонебудь.

— Я її бачив, Мартусю, хвилину-дві, але цілком поділяю твою тривогу.

«Бога ради — що за слова: поділяю тривогу!» Марта прискорила крок, думаючи: «Ці тюрми... Ці прокляті в'язниці... Поділяю тривогу!..»

— Юліяне, чому ти не сказав про це відразу? Щось у тобі, видно, зламали. Чи ти запідозрив лихе: що це моя ди-

тина ще з часів війни! Я ж тобі наплела, що... донька банкіра, розігрувала перед тобою образ легковажної дівчиці-манекенниці... Чи образився на дівчинку і вирішив посмакувати це з холодком щодо мене?

Юліян не відповів.

— Ні, я тебе знаю, — мовила за нього Марта. — Ти не повірив моїм вигадкам. Але чого ти промовчав, що був дома?

Юліян спохмурнів.

— Це неможливо пояснити, — промовив він, зупинивши Марту і дивлячись їй у вічі. — Здається, коли я уздрів тебе, мною заволоділа потреба підвестися з твоєю допомогою, завдяки твоїй присутності до того Юліяна, якого від тебе забрали агенти. Мабуть. Хоч я себе примусив працювати, якась внутрішня порожнеча все таки була... Повір, Мартусю, я не вмію це виправдати. Якась потаємна спонука долі. Зустріч з дівчинкою втратила для мене свій сенс, відколи ти в мене. Заміру не було, Мартусю.

— Не було, Юліяне. Я просто здуріла.

До самого вокзалу жодне з них нездатне було стриматися бодай на слово. Перед відходом поїзда двоє людей, що мовчки, заглиблені у власні думки, дивилися, як розгойдується над пероном самотній ліхтар, раптом кинулися одне до одного, і, мабуть, в цьому русі затлумилося, розсипалося, мов хвиля на зментреженому плесі, тяжке внутрішнє ридання, яке теж годі було б пояснити.

Закінчення в наст. числі

ДЕБЮТ У «СУЧАСНОСТІ»

Поезії

Вірляна Ткач

Вірляна Ткач народилася 23 квітня 1952 року в Ньюарку, Нью-Джерсі у США. Недавно закінчила середню школу і тепер студіює в Беннінгтон-коледжі. Вона ще не вирішила, чи в'язати своє життя з драматургією, чи з літературознавством; але хоч який вибір зробить, — він буде гарний і цікавий. Вірляна робить також свої перші кроки у світі поезії. Вона має тонке відчуття композиції і ритміки, але особливо цікава і свіжа її метафорна мова. Вітаючи Вірлянну Ткач на порозі поезії, треба попередити її, що дорога поезії не тільки дає внутрішню повноту, але вона також тяжка і вимоглива, як кожне справжнє мистецтво.

* * *

Грубі цвяхи болю
пробили твої ребра,
І жах вломився
в скло очей.
Не жди наших сліз.
Ми п'янієм,
споживаючи
твої
страждання.

* * *

Літо замоталося
в волосся
і бурею
розлилось
в помаранчеве.
Шон!
Шаліли вітри,
зривали все,
що стояло колись нерухоме:

штивні стовбури,
 старе коріння.
 Летіло листя
 легко —
 захоплене м'якими дотиками.
 Блискало синім.
 Котився сміх.
 І в вогкості затопились вагання.

НА ТЕМУ ІНДІЙСЬКОГО ФІЛЬМУ
 «ПАТЕР ПАНЧАЛІ»

Лишили тебе
 на смітті,
 покинуту
 з двома голодними.
 Ти загубила одну половину,
 і в шоку
 замерзло
 твоє існування.
 Та в теплім привіті
 повернутого
 стопилася,
 і крик
 видер струну
 з ситари.

* * *

Розлита кава,
 порожні горнята,
 і твої очі
 холодними днами
 не пробивають простору
 між нами.
 Біла підставка.
 Білий стіл.
 Білі стіни.
 Біла стеля.
 Застигає пляма.
 Віддаль між нами
 міряю всесвітами,
 в котрих губляться
 мої думки.
 Секунди липнуть.

На столі відіграється трагедія,
 тоне муха,

лише ніхто не оплескус,
не захоплюється
тривимірною реальністю.

Хвилини липнуть.

В своїй уяві кручу ложкою,
дзенькаю,

оглядаю...

І медом тягнуться думки.

Години липнуть.

Розлита кава.

Розлитий пополудень.

Леся Українка

про російсько-українські взаємини

Богдан Кравців :

Як уже відомо з пресових повідомлень, заходами окремого комітету при Українській вільній академії наук у США і з прошовою допомогою широких кіл української еміграції, зокрема відділів Союзу українок Америки та з призначених на видавничу діяльність УВАН коштів за заповітом М. Пелехатюка, видано наприкінці 1960 року велику 926-сторінкову працю рідної сестри Лесі Українки Ольги Косач-Кривинюк п. н. «Леся Українка. Хронологія життя і творчості». Здійснено цей почин у зв'язку із відзначенням у 1971 році 100-річчя з дня народження Лесі Українки, щоб дати «широкому читачеві не зфальшований образ великої людини і поетки».

Розпочала свою працю над збиранням, упорядкуванням і готуванням до друку хронологічної канви життя і творчості Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк ще в 30-их роках у Києві. Зібраний із різних джерел, здебільшого з родинних архівів, й упорядкований матеріал, зокрема листи Лесі України, був переданий нею до рукописного відділу Академії наук УРСР, де він і зберігся, правдоподібно, повністю, про що свідчать часті посилення в пізніших публікаціях творів Лесі Українки і в працях про неї.

Оплинвшися на еміграції, Ольга Косач-Кривинюк опрацювала на основі копій зібраних нею матеріалів і багатьох листів Лесі Українки «Хронологію життя і творчості Лесі Українки» й один примірник своєї праці передала ще перед смертю в 1945 році на збереження новозаснованій тоді Українській вільній академії наук в Авґсбурзі, звідки цей примірник перевезено до США.

Видана тепер, після 25 років з часу її закінчення, при співпраці другої сестри поетки Ізидори Косач-Борисової і за редакцією відомого літературознавця й автора багатьох праць про Лесю Українку Петра Одарченка праця Ольги Косач-Кривинюк має і матиме неоціненне значення для вивчення творчого і життєвого шляху Лесі Українки. Особливо цінні, крім написаної Ольгою Косач-Кривинюк історії родини Косачів і Драгоманових у 19—20 століттях, її безпосередні спогади й уваги-коментарі з приводу таких чи інших осіб і подій, доведені, правда, через хворобу тільки до 1890 року, що в них розшифровано багато імен, псевдонімів, скорочень, які зустрічаються в листах Лесі Українки.

Проте, особливу вагу і значення матимуть для дослідження біографії Лесі Українки, зокрема її ідейного розвитку і формування її світогляду, опубліковані в праці О. Косач-Кривинюк вперше яких сто листів Лесі Українки до близьких їй осіб, що їх ще й досі не опубліковано або й навіть не згадують у київських виданнях, як це стверджено в передмові до видання УВАН, «з цензурних та інших міркувань». Із цих не опублікованих досі листів зокрема цінні, а то й ревеляційні листи Лесі Українки до Михайла Васильовича Кривинюка, пізніше чоловіка Ольги Косач-Кривинюк.

У сучасних енциклопедіях, не лише в «Українській Радянській Енциклопедії», але і в еміграційній «Енциклопедії Українознавства», даних про те, хто такий Михайло Васильович Кривинюк, немає. У п'ятому томі київського видання «Леся Українка. Твори в п'яти томах» (Київ, 1951—56), що в ньому зібрані листи Лесі Українки з 1881—1913, вміщено тільки дев'ять листів М. В. Кривинюка, усе з 1908—13 років. У примітках до цього тому з'ясовано тільки у зв'язку з запитом Лесі Українки в листі від 2 листопада 1897 до сестри Ольги, «як діло пана Михайла», що «Михайла Васильовича Кривинюка заарештовано в зв'язку з студентськими заворухеннями». У черговому 10-томному виданні творів Лесі Українки, що було опубліковане знову ж не Академією наук УРСР, а видавництвом художньої літератури «Дніпро» в 1963—65 роках, у 9 й 10 томах, що в них зібрані листи поетки, опубліковано тільки шість листів, усе з 1909—13 років. У примітках до вміщеного в 10 томі листа Лесі Українки до Є. М. Чирикова від 30 березня (ст. ст.) 1901 року М. В. Кривинюк визначений тільки, як «близький товариш Лесі Українки, у той час наречений, а згодом чоловік її улюбленої молодшої сестри Ольги Петрівни» (тобто Ольги Косач-Кривинюк). У численних радянських працях про Лесю Українку, виданих після 1945 року, М. В. Кривинюк взагалі не згадується.

Місце Михайла Васильовича Кривинюка в житті й у формуванні ідейного світогляду Лесі Українки можна висвітлити правдиво тільки тепер, після виходу праці Ольги Косач-Кривинюк 1970 року, на основі поданих у ній довідок, особливо ж на основі дуже живого й активного листування Лесі Українки з М. В. Кривинюком протягом сімнадцяти років, починаючи з перших місяців 1897 року, коли він сидів у київській тюрмі за участь у студентських демонстраціях, аж до останніх місяців життя поетки. У праці О. Косач-Кривинюк усіх неопублікованих досі листів Лесі Українки до Михайла Васильовича Кривинюка надруковано не шість, та й не вісім, як у київських виданнях, а шістдесят дев'ять листів і листівок.

Опубліковані в праці О. Косач-Кривинюк листи Лесі Українки до Михайла Васильовича Кривинюка — документи незвичайної цінності не тільки для творчого й ідейного розвитку Лесі Українки, але і для історії української політич-

ної думки кінця 19 і початку 20 сторіч, зокрема починів соціал-демократичного руху на Україні. З цього погляду вони заслуговують на ґрунтовне дослідження і прокоментування.

З опублікованого листування виходить, що М. В. Кривинюк був собі не звичайний тільки «близький товариш» Лесі Українки, «наречений, а згодом чоловік її улюбленої сестри», а людина, яка відогравала велику роллю в останні сімнадцять років життя Лесі Українки, як її ідейний і політичний одиодумець, співробітник у розгортанні соціал-демократичного руху і реалізації різних видавничих проєктів і згодом, вже в останні роки життя Лесі Українки, одна з найближчих їй і найбільш довірених осіб.

Познайомилася Л. У. з М. В. Кривинюком 26 січня 1896 на весіллі Людмили М. Старицької з Олександром Г. Черняхівським, на якому Леся була дружкою і М. В. Кривинюк — боярином молодого.

Сьогодні, в сторіччя з дня народження Лесі Українки, варто висвітлити на підставі листування Лесі Українки з М. В. Кривинюком одну із цілком невідомих сторінок її активності в соціал-демократичному русі, а саме її праці над написанням історії російсько-українських взаємин, тих взаємин, що їх художню картину й інтерпретацію вона дала у своїй драматичній поемі «Бояриня», написаній 17—29 квітня 1910 року, драмі, що й досі проскрибована в Українській РСР і не знайшла собі місця навіть у десяти томному виданні творів Лесі Українки 1963—65 років.

13 листопада 1902 року Леся Українка писала із Сан-Ремо в Італії М. В. Кривинюкові в Прагу:

Остави нам долги наша, яко же и мы оставляем должником нашим» — отже ми з Вами, дорогой Михалю, поступили несподівано по-християнськи, не гніваючись одно на одного за певну задержку в переписці. Але тепер, бачите, відповідаю хутко. Перше на лист відповім, потім про скрипт поговоримо (я його вчора дістала) [...]

Ваш проєкт з Пештом досить мені подобається, коли він можливий до здійснення. А з Кузьмою (Антін Ляхоцький — співробітник М. Драгоманова, керівник Української друкарні в Женеві — Б. Кр.) діло довге і навіть непевне, бо дуже вже в нього слов'янська вдача в сих ділах. Хоч я особисто мушу його на сей раз похвалити: мої просьби він тепер хутко справив (певне, загладжуючи свій весняний гріх проти мене). Я маю тепер всякі можливі швайцарські матеріали і якраз впору.

Я таки зайнята тепер тою роботою, що починала літом, та була невдоволена і знищила початок. Тепер я її більше підготувала, багато вияснила і для самої себе (неясність власної думки і зробила було те, що початок був поганий), так що почала вже знов

писати і, здається, діло піде на лад. Тему Ви знаєте, вона подібна до теми присланого скрипту, тільки я хочу взятись до неї методом драгоманівським, більш історичним, ніж агітаційним, через те обидві роботи, моя і присланий скрипт, не будуть одна одній заважати, навпаки, доповнятимуться навзаєм. Я постану опиратись на фактах та певних цитатах і ввести самого читача в критичний процес моєї думки, — деклямації агітаційної буде якнайменше (я се обертаю в ліричні вірші, коли маю такий настрій), і даних буде, може, більше, ніж практичних висновків. Я думаю, що се не біда, бо практично-агітаційні роботи вже єсть (от і сей скрипт такий), але історично-безсторонніх сливе нема. Се не значить, що я буду „безстороння” до безідейности, бо ідею я маю дуже виразну і, на щастя, вона зовсім не сперечається з фактичною правдою. Тільки я не можу дати такого фіналу, як у присланому скрипті, бо — се вже, може, моя чисто-особиста психологія винна — таку проповідь я могла б провадити тільки ділом (якби фізична сила), але словом, та ще „на холодно”, в напівнауковій роботі, не можу. Я буду радити тільки те, що вважаю повинністю *середнього*, але чесного обивателя, а хто скаже чогось більш героїчного і різкого, той і сам легко додумається, що йому робити. Я не нав'язую такого способу літературної проповіді нікому, але сама не можу робити інакше. Я, може, ще могла б кликати людей на різкі вчинки в такій формі: „ходіть за мною!” Але сказати: „ви йдіть, а я... маю іншу роботу” — сього я не в силі. А що я напевне не скористаю „з темної ночі”, як радить фінал скрипту, то се я знаю, отже ніяк не можу радити сього іншим.

Тепер про самий скрипт. Стиль його так собі, але й не дуже поганий, видно значний вплив рос[ійських] брошурок сього напрямку (фраза більш рос[ійська], ніж укр[аїнська]). [...]

[...] Щодо мови, то я виправила москалізми і погану фонетику (напр., поганий замість поганий) і раджу замінити чисто галицькі вирази, як, напр[иклад], *також*, *лише*, *позаяк*, аналогічними загальноукраїнськими, бо коли книжка має дістатись, напр[иклад], до якої Карловки, то там сих слів не зрозуміють, бо там навіть таких правобережних виразів, як *тримати*, *лишитись* і т. п., не розуміють, а се напевне знаю. Хіба, коли зважити, що люди повинні привчатись розуміти вирази своєї ж мови, тільки уживані поза цариною їх села, то такі вирази можна зоставити, тільки все ж варто їх перекласти (в примітці, чи в тексті), бо люди ж не винні, що не мають де навчитись своєї ж таки літературної мови і не мають

нагоди розмовляти з дальшими земляками, а як не розуміють, то не розуміють, і треба на те вважати. Зрештою, *позаяк і також не такі вже перли, щоб за їх конче обстоювати.* — До речі, по-укр[аїнськи] вживається *вчитися чого*, а не *вчитися чому* (як то скрізь уживається, під рос[ійським] впливом, у скрипті).

Тепер про зміст. З приміток на кресах Ви побачите, з чим я не годжуся. Найменше я вдоволена з уступу про історію відносин прилученої України з Москвою (4^{1/2} сторінки, від одного знаку † до другого), мало виразно, голословно, а подекуди і зовсім нескритично. Коли б згода авторів, то чи не краще б нам так поділити працю, що автори ще скоротили б сей уступ (в найзагальніших рисах тільки згадавши найрізчі провини М[оскви], а я б його розширила і зробила б головною основою своєї праці (як се вже й роблю тепер), зате я менше вдавалась би в оцінку сучасности і менше давала б практичних порад в кінці. Таким способом обидві роботи доповняли б одна другу (та можна б старатись, щоб вони і читачам в руки доставались поряд). Я думаю краще вяснити роль, тенденції і долю *черні* і історії відносин до М[оскви], прослідити історію панщини в зв'язку з *займанщиною* і *слободами* (на се зовсім не звернено уваги в сьому скрипті і вже ліпше було вяснено в брошурах Подолинського). Хотілось би *фактично* доказати (цитатами з автентичних джерел, що зовсім можливо), як *сама М[осква]* прищепляла, з великим трудом, правдами й неправдами, віру в те, ніби все зле робиться без відома царя, та обіцянками замилювала очі, тут же *свідомо* збираючись не додержати їх. Хотілось би викрити всю ту деморалізацію, шц вносила вона в наш народ, показати перехід від думки старосвітських пісень: „Ой, брешеш, брешеш, превражий москалю, се ж ти хочеш обманити” до настрою післяпанщинних пісень, що дякували „Царю Олександрю”, — та при тім доказати, що старосвітська пісня і тепер має більше рації, коли б її прикласти до обіцянок „сердечного попечення”. Маю замір скористати з усіх вільнолюбивих традицій, які ще можна тепер знайти в нашій етнографії (в тім мені стають у великій пригоді праці Драгом[анова]), та доказати, що політика царів була завжди *однакова* по духу від Алекс[ея] Миха[йловича] до Ник[олая] II і що чим виразніша була індивідуальність царя, свідомість його і *самостійність* супроти „панів” і всяких „злих порадижків” (чим більше він „все знає”), тим гірше діставалось від нього Україні, бо тоді він *сам* напускав на неї всяку галич (приклади Петро I, Катерина II, Ник[олай] I). З історичних моментів спинюся найбільше на *ролі запорожців*

в шведській війні і взагалі в відносинах з чорною укр[аїнською] з одного боку і царем з другого, та на зруйнуванні Січі. Потім спинюсь на Гайдамаччині та Коліївц[ині]. При нагоді зачеплю популярні постаті Палія, Гордієнка з його цікавою конституцією, Залізняка та інших діячів черні. Покажу, як зруйнування Січі було остатнім і найбільшим способом до цілковитого закріпощення люду, бо не стало ні схову для втікачів, ні прикладу *комуністичного господарства* на Україні, ні остраху на панів. Покажу, які були обіцянки, а яка дійсна „від царя заплата”: калальна робота, пікінери, зайві походи, постої, непотрібні лінії, віддання право[бережно]ї Укр[аїни] Польщі, нарешті панщина і рекрутчина. Покажу, як „москаль віри не діймає” від початку аж досі, як наші „не знали, кому прихилитись, а которому царю” і як не варт „нікаторому” прихилитись. Спинюсь на спілці запорожців з Булавиним та іншими бунтовщиками і виведу з того можливість спільноти інтересів черні української навіть з москалем, тільки з „чорним” або „сірим”, та не з „білим”. Я можу виразити свій погляд на історію підмосковської України такою перифразою Маркса: „Ми гинули не тільки від клясового антагонізму, але й від недостачі його” — хотілось би доказати сю тезу, та, звісно, се залежатиме від снаги.

Я виложила Вам свій план дуже хаотично, бо не маю часу дуже обдумувати його в листі (буду се вже при самій праці робити), хоча для мене він стоїть досить ясно. Ви самі побачите, в чім різниця моєї роботи (я Вам її прищлю) і скрипту (та й більшості подібних брошур). Не мені б писати таку роботу, а якому професорові історії, та що ж коли професори не хотять такого писати. Моя робота буде, звісно, компілятивною, а не учено-творчою, та все ж, може, моя компіляція послужить хоть якимсь „противоядием” тим брошуркам про Хмельниччину і «возсоединение», що служать досі єдиною історією України на „народных чтениях” і, може, таки труять не раз думку народно. Поряд з тим се буде проба показати органічний зв’язок нашої недавньої минувшини і її ідеалів з теперішнім нашим становищем і всесвітніми демократичними ідеалами.

Ви питаєте, чи підходить скрипт до С.-Д. На мою думку, то кінець від знаку †: підходить більше до Р.У.П. по настрою (а „темна ніч” просто немов списана з Рев[олюційної] Росії!), решта ж підходить і до С.-Д. Я б радила кінець передивитись уважніше.

Ну, годі, втомилась! Стискаю руку! Л.

Листи можна адресувати просто мені, а не Сад[овським] для мене. Мене вже тут досить пошта

знає. Та ще не робить приписок на конвертах, а то колись заплатите кару.

Чи пощастило Лесі Українці закінчити писання запланованої нею праці про історію російсько-українських взаємин у минулому — немає інформацій ні в дальших її листах, ні в увагах Ольги Косач-Кривинюк. Остання, цитуючи на стор. 649, під датою 25 грудня 1902 року листа Володимира Старосольського до М. В. Кривинюка («Щойно дістав рукопис „історії” — зроблю з него по інформації»), висловлює здогад: «Чи був то рукопис Лесиної брошури „агітаційно-історичної”?» На стор. 724 О. Косач-Кривинюк час написання Лесею Українкою цієї брошури кладе на 1903 рік, заявляючи, що не знає, чи вона була написана зовсім і чи була надрукована.

Сама ж Леся Українка згадує про свою працю ще тільки на початку довшого листа до М. В. Кривинюка із Сан-Ремо від 18 лютого 1903, пишучи:

«Дорогий Михалю! Я це все думаю, як назвати свою роботу (се для мене страх трудна річ — заголовки!), і тому не писала; думаю назвати „Наша воля під білим царем” або „Наше життя під царями московськими православними” — зважте, котре ліпше і так надрукуйте».

На цьому вривається листування про стосовну працю Лесі Українки. Про дальшу долю цієї праці немає жодних інформацій. Можливо, рукопис застряг у когось із львівських видавців соціалістичних брошур, а може, збереглася вона в якомусь з радянських архівів, але її — з огляду на зміст — замовчують. Проте, свої ідеї й погляди на справу російсько-українських взаємин Леся Українка виклала у своєму листі до М. В. Кривинюка від 13 листопада 1902 року ясно й виразно.

Цитований вище лист Лесі Українки до М. В. Кривинюка від 18 лютого 1903 важливий дальшим своїм змістом не так до історії російсько-українських взаємин в минулому, як у сучасному, і тому також варто його навести для висвітлення поглядів і думок Лесі Українки в цьому відношенні. Писала ж в цьому листі Леся Українка таке:

Самійл[енка] я теж не знаю, почерк нагадує щось знайоме з компанії „гасловців”, але я не зовсім в тім певна. Я думаю, що „письменник” то І[ван] М[атвійович] Стешенко], а професура чи не література. Мені заміри „Волі” здаються цілком утопічними, — тут дав би Бог з своїми „фракціями” якось прожити, а куди вже там чужі мирити, та в той саме час, коли в рос[ійських] фракціях і партіях пішла „брань по всей линии”. Мені здається, що українці зовсім не призовані до ролі миротворців, їх навіть історія на те

не виховала. „Искра” та й інші фракції можуть ще й на сміх зняти за такі претенсії миротворства або зігнорують їх. Принаймні, коли передо мною одня поляк розвивав заміри помирити межі собою українські фракції і злучити їх з польською, що сидить у Києві, то мені трудно було відноситись до того поважно, і я сказала йому, що коли українці схочуть помиритись, то зроблять те самі, без посередництва сторонніх людей. Пора стати на точку, що „братні народи” просто сусіди, зв’язані, правда, одним ярмом, але в ґрунті речі, зовсім не мають *ідентичних* інтересів, і через те їм краще виступати хоч поруч, але кожному на свою руку, не мішаючись до сусідської „внутрішньої політики”. Яке нам діло, що „Искра” свариться з „Рев[олюционною] Росс[иею]”? Не наше діло їх мирити, поки вони нас не вибрали на третейських суддів. Чому, власне, маємо мирити ми, українці, а не поляки, не жиди і т. д.? Нам важно, як ті обидві (чи багато) фракції відносяться до нас, до нашої справи і відповідно тому ми мусимо рішити, з ким нам битись, а з ким миритись, та й то має практичне значення тільки тоді, коли ми самі заявляємо своє існування якоюсь роботою і впливом, інакше буде: єрдилає баба на торг, а торг про те й не знав. Мені здається непрактичною гадка двоязичного видання. Російської літератури і так виходить незмірно більше, ніж української, і прошеї з української території пішло на те вже стільки, що пора нам „вертати своє”. Я вважаю слушним, щоб скоріш, напр[иклад], „Рев[олюционная] Россия” видавала в свій кошт переклади своїх видань на укр[аїнську] мову, ніж щоб молоді і убогі укр[аїнські] організації видавали рос[ійські] праці, бо для кого вони мають служити? Коли для Великоросії, то ми заубогі на такі дарунки „старшим братам” — ми вже й так дали їм більше, ніж самі взяли, навіть „податків крові” для терористичного руху, — коли ж ті рос[ійські] видання призначаються для України, то се не наше діло служити „обрусенію”, хоч би й революційному. Те, що українець схоче сказати до відомости російській, чи „общерусской” публіці, те він може сказати в формі, напр[иклад], „письма в редакцию”, або „иностранный корреспонденции” в якому, вже існуючому рос[ійському] рев[олюційному] органі, а творити для того окремі видання і коштовно і зайво. Я була б рішуче против такої втрати тяжко зібраних фондів українських. Щоб бути консеквентними, то прийшлося би не двоязичні, а десятиязичні органи видавати і мирити всі литовські, жидівські, вірменські і т. д. фракції межі собою, а на те нас не стане. Досить уже, що цензура примушує

укр[аїнських] лібералів до двоязичія, а революціонерам безцензурним воно ні на що не здалось. При сій нагоді скажу Вам, що в свій час орган, видаваний на укр[аїнській] території (гектографований „Вперед”) не хотів (напевне знаю) приймати ані стрічки по-українськи на свої шпальти, та й ні одно російське (не українофільське) видання досі не друкувало українських (по мові) праць. Се, коли хочете, зовсім натурально, та тільки нема чого нам платити за ігнорування гомеричною гостинністю: нехай іде кожний до свого намету, коли так. Ініціатива до федеральних відносин була давно зроблена з боку українців, ще за часів Драгоманова, та навіть Шевченка, і потім повторялась не раз і не була підтримана збоку „старших братів”, — нехай же вони тепер, коли хочуть, самі шукають нас, а нам уже нема чого накидатися, бо нарешті се понижає нас, що ми ліземо брататись, а нас навіть і не завважають, чи ми є на світі. Годі!

Коли ми станемо для „братів” цікаві, то, повірте, згадають і знайдуть вони нас і самі. Я не просилась ніколи до спілки з рос[ійськими] емігрантами, але вони мене знайшли і ще дуже греченько просили перекладати їх видання і статі у пригоді, бо, значить, я їм потрібна. Перекладати дещо я згодилась, але на правах рівного з рівним, не пристаючи ні до якої фракції, нікого не мирячи, а просто собі як перекладач незалежний. Я думаю, що таке становище єдино натуральне в сих відносинах. Якби ж я при тій нагоді стала миротворствувати, то мене певне б висміяли, та й по заслугі.

Про полтавський рух, коли хочете, можу по-стачити Вам хоч і тепер дуже добрі матеріали, але сама не маю часу писати. Про страйк в Гал[ичині] варто б теж написати (натурально, по-укр[аїнськи]), або хоч скомпіювати з галицьких друкованих матеріалів. Кореспонденції і до Бунду і до інших варто посилати, але як лишиться час від праці для своїх.

Щодо злучення українців, то, в принципі, се добре, але я не маю поняття, наскільки се досяжно, бо не знаю гаразд, як стоять тепер прупові справи і комбінації, з ким варто лучитись, кого варто брати поважно, а кого ні і т. п.

Я читала звістку в „Ділі” про якусь „Добру новину”, орган, нібито, соц[іал]-дем[ократичний], та мені здавалось, що вона вийшла в Чернівцях, а не у Львові. Самого журналу ще не бачила.

Ну, треба кінчати, а то втомлюсь, се вже сьогодні другий напівділовий і довгий лист.

Стосується цей другий лист Лесі Українки подій і суперечок між соціал-демократичними партіями і фракціями

в 1902—03 роках. Згадувана авторкою листа «Воля» — це видаваний у Львові в 1900—07 роках соціал-демократичний двотижневик за редакцією М. Ганкевича. «Искра» — заснована В. І. Леніном нелегальна газета, орган Російської СДРП. «Революционная Россия» — орган опозиційної до РСДРП російської соціал-демократичної фракції. «Вперед» — нелегальна соціал-демократична газета, заснована групою «Рабочее дело» в Києві 1896 року. «Добра новина» — орган Української Соціалістичної Партії, згодом якийсь час орган міського пролетаріату РУП; виходив у Львові в 1900—03 роках. Бунд — єврейська соціал-демократична організація; заснована 1897 року, вона об'єдналася 1898 з РСДРП, але в 1903 році вийшла з цієї партії.

Наведений вище другий лист Лесі Українки свідчить, що вона добре орієнтувалася в політичній ситуації того часу і правильно оцінювала антиукраїнські тенденції російських соціал-демократичних угруповань.

Треба сподіватися, що опубліковані Ольгою Косач-Кривинюк у її праці «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» листи й документи будуть надруковані повністю в майбутньому, вже повному академічному, тобто не цензурованому виданні її творів.

Нью-Йорк, у лютому 1971

Дві поезії

Наталка Мандзій

В ГОДИНУ РИБ'ЯЧИХ ЗІР

в годину риб'ячих зір
хвилинка виходить нізвідки,
свідки
столочили трави сиві,
де справедливі
вкладають голови
до слави милосердя.
час у власний тягар
втискає боління загар
лямпи старої язик
тихом продовжує крик:
я у долоні
падають до мене
краплі ялмужни солоні
в годину риб'ячих зір.

БУЛА

була.
була і відчувала.
була і відчувала вістря ножа.

була і відчувала вістря ножа,
що зроду глибини поміг.

була і відчувала вістря ножа,
що зроду глибини поміг
так близько відтоді.

була і відчувала вістря ножа,
що зроду глибини поміг
так близько відтоді
так безповоротно від путі,
де вперше усвідомлює.

була і відчувала вістря ножа,
що зроду глибини поміг
так близько відтоді
так безповоротно від путі,
де вперше усвідомлює висоту хреста.

була і відчувала вістря ножа,
що зроду глибини поміг,
так близько відтоді,
так безповоротно від путі,
де вперше усвідомлює
висоту хреста
на Голгофі своїх снів.

Думки про мистецтво Якова Гніздовського

З НАГОДИ ЙОГО ВИСТАВКИ В ІНСТИТУТІ ПРАТТА
У ЖОВТНІ 1970 В НЬЮ-ЙОРКУ

Ірина Петренко-Федишин

«Речі, які оточують людину — німі. Їх значення і назва — укриті. Вони немов ждуть, щоб людина сама їх назвала і відчитала їх значення. Речі, трави, квіти — все, що людина може сприймати зором, і те, що може сконстатувати за допомогою мікро- чи телескопу, і речі, для яких і апаратів не вистачає, — все це та спляча царівна, що жде на своє розбудження, на своє визволення. Жде на людину. Мистецтво будить речі зі сну, надає їм життя, і вони починають для нас існувати. І це найбільша містерія мистецтва...»

Я. Гніздовський, «Спляча царівна»

«О, він справді суперреаліст...»; абож: «Так, у нього є щось більше, ніж реалізм...» Це підслухана розмова студентів Інституту Пратта на виставці Гніздовського. Без сумніву реалізм Якова Гніздовського не є фотографічною імітацією природи, навпаки, в його кращих творах є відкриття суті, краси, логіки буття і природи. Його мистецтво унікальне, хоч воно не належить до нових і модних експериментальних напрямків сучасного мистецтва. Гніздовський, подібно до великих майстрів ренесансу, підходить до мистецтва з їхніми категоріями «боротьби проти мертвої матерії», з якої, наприклад, Мікель-Анджельо «виборював» людські постаті та людську душу. Абож з категоріями модерних абстракціоністів (Кандінський, Мондріян, Ротко, Ньюман і інші), які, як і Гніздовський, очищували свої полотна від неістотних балястів і деталей, дестилуючи тільки найбільш істотне, найчи-

Друкуючи статтю Ірини Петренко-Федишин, написану з приводу виставки дереворізів і малярських праць Якова Гніздовського, яка відбулася в Бруклінському інституті Пратта ще в жовтні минулого року, інформуємо читачів, що з того часу відбулося ще дві нові виставки його праць: виставка дереворізів і рисунків у Музеї Норфолк у Вірджинії (США) від 18 листопада до 31 грудня 1970 і ретроспективна виставка його 66 дереворізів, створених у 1950—70 роках, від 8 до 27 березня в галерії Об'єднаних американських артистів у Нью-Йорку. — Редакція.

стішу «есенцію». Гніздовський, як і вони (особливо «пурист» Мондріян), прямує до розвитку від персонального до універсального, від суб'єктивного до об'єктивного, від поверхні речей до суті їхнього буття.

У журналі «The Connoisseur» за березень 1967 Гніздовський говорить так:

«Мені подобається опір дерева, я вірю, що саме опір матеріалу допомагає мистцеві... Я не знаю чому, але я люблю вівці, яких я зображував багато разів — деякі олійними фарбами, деякі дереворізом. Я знову не заважаю зображувати їх, особливо коли бачитиму можливість кращої або простішої форми. Сьогодні, коли кожний мистець намагається бути оригінальним, мені здається, що власне брак цієї оригінальності, мабуть, є найбільш оригінальним вкладом у сучасне мистецтво».

Можна погоджуватися або ні з цим твердженням Гніздовського, особливо з його останнім реченням, одне ясне з цієї цитати, що він вірить у «запечатання» власної персональності у своєму мистецтві власноручно, на відміну від загальних течій Ор-арт Pop-art, чи Minimal-мистецтва, де в багатьох працях тільки сама концепція, сам задум власний, а виконаний твір може бути не самим мистцем, а машиною на фабриці (як, наприклад, пара кальош чи що).

У виставлених в Інституті Пратта творах Гніздовський далі йде «своєю дорогою» без ніяких нових драматичних чи модних новацій. Як і в попередніх його дереворізах, він відзначається прецизністю, ясністю задуму і виконання. Він майстер-віртуоз, особливо у виконанні своїх дереворізів, де його мистецький лексикон, зведений до «мінімуму», являється «максимумом» експресії (подібно до сучасних мінімалістів). Його об'єкти набирають глибшої і якоїсь загадково-магічної реальності, особливо тоді, коли він тотально ідентифікується з ними і коли не обмежується самим фактом, а йде глибше поза фактичну і поверхову реальність.

Природа для Гніздовського є завжди найцікавішим і захоплюючим моделем і великим учителем, і то не в грандіозному або драматичному аспекті, а, навпаки, в звичайних, маленьких, а часто банальних і непомітних речах. Від анонімних постатей людей, бідних дільниць міста, його улюблених овець до маленької кульбаби чи «прозаїчної» капусти — глядач відчуває велику любов мистця, яка спрямовує його майстерну руку не на звичайну імітацію, а на майже «релігійне» відкриття краси, ритму, життя і складності природи.

Поняття життя в Гніздовського досить складне. На перший погляд глядачеві здається, що, навпаки, Гніздовський «заморожує» життя, рух, жести. Наприклад, його люди, мов манекени, без виразу, в сірому кам'яному місті юрбою чекають не знати як довго і пощо (його нью-йоркський сабвей і паризьке метро). Тут Гніздовський умисне усуває своє «я» і всякий «почуттєвий коментар» про людську долю. І власне

ця беземоційність, крайня об'єктивність і майже байдужість робить його міські пейзажі проблематичними, які так і напрошуються на інтерпретацію.

Одначе глибоке, майже релігійне почуття і зрозуміння він має до природи. Особливо його дерева більш «живі», ніж самі люди. У його деревах (і взагалі в фавні і фльорі) відчувається органічність, живучість, ріст, хоча він їм парадоксально надає якоїсь надприродної і механічної упорядкованості і стилізації. Кожна галузка — лінія, прокреслена його майстерною рукою, являється раціональною і ритмічною схемою, але одночасно посилює враження деревинності, враження органічного, скороминучого і вічноживого. Його майже чудотворне поєднання цих якостей, які здаються протилежними, ще раз вказує на його мистецьку силу і глибину, на його постійне прямування до ідеального, до універсального.

Рисунок Гніздовського, суворий, скутий і прецизний, втілює в собі об'єктивну правду і рівновагу математичного рівняння. Ці рисунки є схематичною стилізацією згідно з його внутрішнім платонівським абсолютом краси, логіки і порядку, який не дозволяє на будь-які зайві і несуттєві деталі. У менш талановитого мистця подібна стилізація могла б вийти декоративною і бездушною схематизацією природи. У Гніздовського, особливо там, де він шукає за суттю життя, завжди є вираз глибокої, а не поверхової дійсності. Ще раз вернемося до його дерев, які, наче людські постаті, в якомусь зачарованому і приреченому танку, витягають свої гілки-руки в безконечний, сніжнобілий простір... Ця його суворість і редукція до суттєвого, до прозорого, до есенції форми і змісту є його найбільшим мистецьким «форте».

Як раніше згадано, природа для Гніздовського — це чудо, яке він знову і знову з подивом і захопленням «відкриває». Вона, природа, не є неіснуюча, як, наприклад, у Соловія, в якого існує тільки людська драма, або не є чарівним райдужно забарвленим міражем, як у Гуцалюка. У Гніздовського вона набирає монументального й універсального значення, навіть у найскромніших її маніфестаціях. Наприклад, будяка, якого ми так безпощадно викорчовуємо з нашого городу, Гніздовський перетворює майже на «героя-красеня» і надає йому начебто людської гідності й достоїнності. Або скромна кульбаба у Гніздовського виявляється своєрідним еством краси, ритму і життя. Тут Гніздовський, на відміну від свого суворого об'єктивізму, майже ліричний у вислові поезії буття скромної рослини (як в орієнтальному мистецтві).

Так, часто у Гніздовського, об'єктивного обсерватора дійсності, виринається нотка лірики і поезії. Наприклад, щось тепле і навіть грайливе відчувається в його баранах; вони ніби зараз же розправлять свої позакручувані роги і почнуть брикати і гратися один з одним... Добрим прикладом його поетичного і «романтичного» імпульсу (якщо можна говорити про такий у Гніздовського) є графічні ілюстрації до збірки поезій Кітса (John Keats), поета-романтика, здавалося

б, діаметрально протилежного до Гніздовського. Тут цікаво навести паралелю між ними обома. Кітс в «Оді до грецької вази» пише:

...Що це за місто над річкою чи морем,
Збудоване зі скель гори з самотною вежею,
Опустошене від всіх людей
В цей богомільний ранок?
О, місто ти мале, з своїми вуличками
Завжди мовчазне будеш,
І ні душі ніде, щоб розказати,
Чому пустинне
Вовік стоїть це селище сумне...

Чи це не краєвид модерного міста Гніздовського, звідки людина вигнана назавжди з камінних вулиць? (Одначе, я аж бачу у Кітса море й простір пасторального краєвиду, у Гніздовського ж він змеханізований цивілізацією, залізний і майже ворожий для людини, уподібненої до автомата).

Його люди, якщо присутні в місті, є майже речоподібні, їх обличчя відображують кінець ілюзій, анонімність та інтенсивну самотність. Тут органічне і неорганічне існує на одній площині. Люди поставлені на той самий щабель, що й інші предмети. Гніздовський аж ніяк не ідеалізує людину, вона стає частиною міського пейзажу, як стовп у підземці або будинки на вулиці. В інших його картинах людина зовсім відсутня. Ці імплікації людської відсутності у штучно створеному самою ж людиною середовищі — це «мертве місто» страшно нам знайоме, а при тому чуже і незнайоме. Із залишеними тільки будинками і мертвими речами воно створює цей кафкіянсько-екзистенціональний тривожний настрій за людину і за все, що живе і дихає.

Тут Гніздовського цікаво порівняти з Бернаром Бюффе (Bernard Buffet), який також залюблений у міський пейзаж Парижу. На відміну від Бюффе Гніздовський більш «емоційний» і безперечно більш поетичний у міських пейзажах. Бюффе елімінує людину і все живе з свого холодного Парижу, як Гніздовський з Нью-Йорку чи свого Парижу. У Бюффе ця «оголеність і скупість» диктована ніби цілковито моральною негацією, у Гніздовського ж — це ніби добровільне усунення себе і всього людського. У Бюффе відчувається тотальне знищення життя, яке тільки залишає холодні кам'яні вулиці. Вулиці Гніздовського ніколи не є такі холодні; вони радше порожні; там завжди відчувається присутність людського духу або очікування на появу людини. Місто Гніздовського є мов театральна сцена, що очікує на якусь драму, на якість дійство; у Бюффе — воно мов пуста сцена після якогось трагічного випадку. У Бюффе є повна «дегуманізація» і «деорганічність» — ані найменшого листка, ані пташки, нічого живого, тільки сіро-чорні гілляки перетинають сі-

ре небо і чорну геометрично правильну конструкцію самотніх будинків. У місті Гніздовського також немає людей. Його просторі бульвари (як «Міст Олександра III») не справляють враження такої «холодної агонії», як у Бюффе, навпаки, вони повні майже «тихої радості» і меланхолійного спокою від щоденної людської метушні. І здається, що ось-ось вийде людина на цей просторий бульвар і буде проходжуватися помалу, без поспіху, милуючися містом і природою... Абож на нью-йоркській площі перед однаковими житловими будинками порожні лавки наче б чекають на дівчорі з матерями або на вічно бездольних волоцюг — «бомів». У Гніздовського безлюдне місто завжди сповнене якоюсь невидимою присутністю людини. Ніби якась жива душа витає над тим лінійним містом, яке сповнене якимось чеканням і містерією.

Вернімося знову до людини Гніздовського, яку він показує не як гордого володаря світу, а як жертву модерної технології, яка при всіх улегшеннях ще більше ускладнює і загрожуює життя, «дегуманізуючи» людину і уподібнюючи її до автомата. Людина у нього не посідає центрального місця в ієрархії всесвіту. Вона не вільна (наприклад, як «Замотаний чоловік»), найбільш розвинена, гарна чи всесильна істота (як це було в неоплатонівському всесвіті ренесансу чи в старовинній Греції), а, навпаки, зредукована до байдужого «манекена», серед синтетичного і змеханізованого середовища. Цей бунт Гніздовського проти свого довкілля дуже добре висловлює М. Кузьмович («Свобода», 26 червня 1958):

«Інтелект Гніздовського бачить світ, де людина загублена в масі, де одиниця, як індивідуальність, не існує; де людина без протесту чекає, бо знає, що завтра буде таке, як сьогодні, а сьогодні таке, як учора; де людина замкнена в кругобізі сил, міцніших за неї, де змагатися за зміну було б безвиглядно».

Гніздовський — філософ-мислитель, він навіть у бунті не втрачає раціонального контролю над своїми емоціями. Як він навіть і змальовує людське терпіння, то у нього це терпіння не переходить меж людської гідності і стриманості. Тут можна згадати антитезу — Соловія. У Соловія людське терпіння набирає розпачливого характеру агонії, що його понад людську силу контролювати. У Гніздовського ж воно буде радше контрольоване розумом, шляхетністю і людською гідністю, щось на подоби грецького клясичного «патосу».

Зрезигнованість, патос і екзистенційнальність приреченість людини Гніздовського (приклад «Сабвей», «Метро», «7,45 рано») не завжди такі болючі, а часом злагіднені нотками гумору і усмішки, як у картині «Жінки купують капелюхи». Усі вони там голісінькі з худими видовженими торсами (не ніжні постаті Боттічеллі або повні красуні Рафаеля), комічно сидять перед дзеркалами, міряючи коробкоподібні капелюхи, які їх не прикрашують і не спотворюють. Тут відчувається нотка іронії — все це поверхове: одяга,

прикраси, поза не міняють людини і не є суттєві. Людина є тим, чим вона є. Комізм і специфічний сардонічний гумор Гніздовського ще більш підкреслений нетерплячим і занудженим чеканням чоловіків, одягнених у формі, з парасолями в руках.

Ще в іншому випадку Гніздовський іронізує над правосуддям. Картина «Суддя, поліцей і підсудний» є драматичніша, ніж звичайно інші у «безпристрасного» Гніздовського. Тільки червоні обличчя виринають із чорного тла та їхньої «юристичної» одяжі, тільки хижий блиск у судді і по-тупому «правовірний» у поліцей. Симпатія по боці нещасного і безсилою підсудного. (До речі, це його ранні твори, які добре підходили б до сучасного «соціального протесту» *pop-artu*).

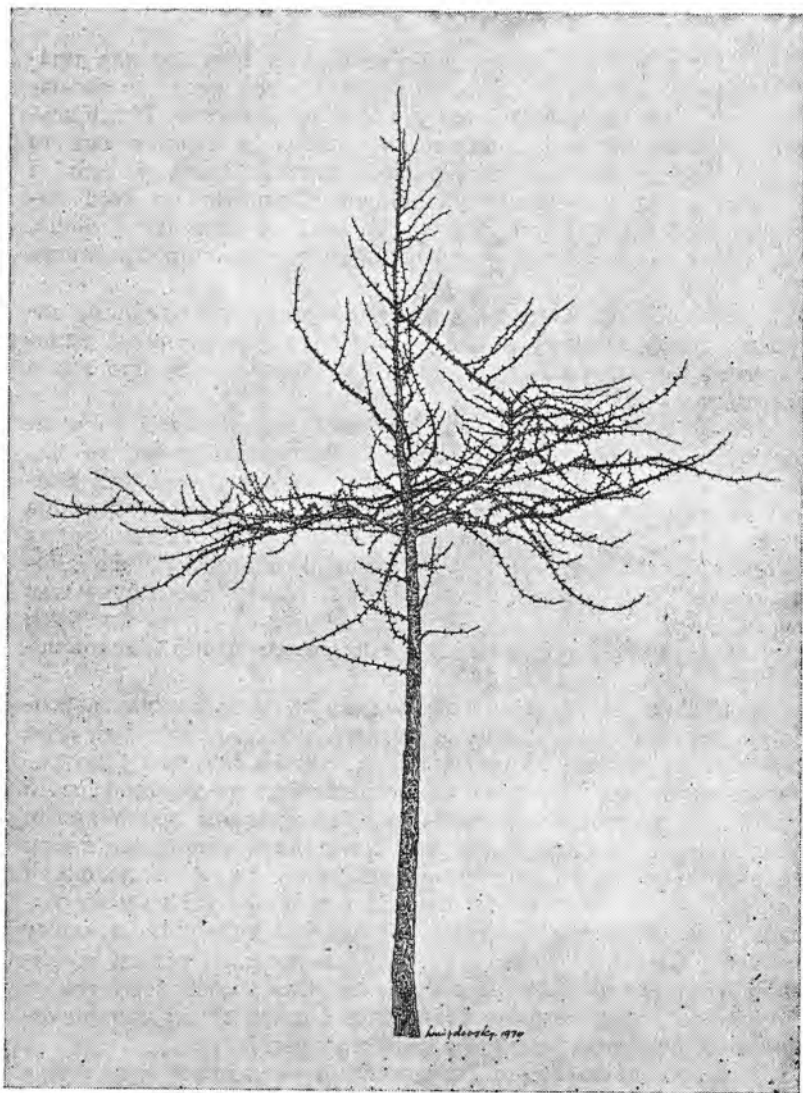
Добрий приклад свідомости екологічних проблем, загрози усьому живому в нашу добу через затруєння і заневищення природи є його дереворіз «Гордий орел», про якого він пише:

«Одна з причин дереворізу цієї гордої птиці є факт, що цей білоший птах тепер у небезпеці цілковитого винищення і якщо не буде збережений, то в скорому часі опиниться там, де поштовий голуб-листоноша. Ця моя гравюра не є сильною пересторогою. Я вагався вирізьбити на грудях орла великими літерами: „SOS”, або „Пожалйте!”, або „Допоможіть!”. Це, мабуть, було б більше співзвучне з сучасним смаком, але я все ж таки вірю, що графіка не потребує бути плякатом, щоб по-мистецьки експресивно в ній висловлюватися» (IGAS каталог, 1970).

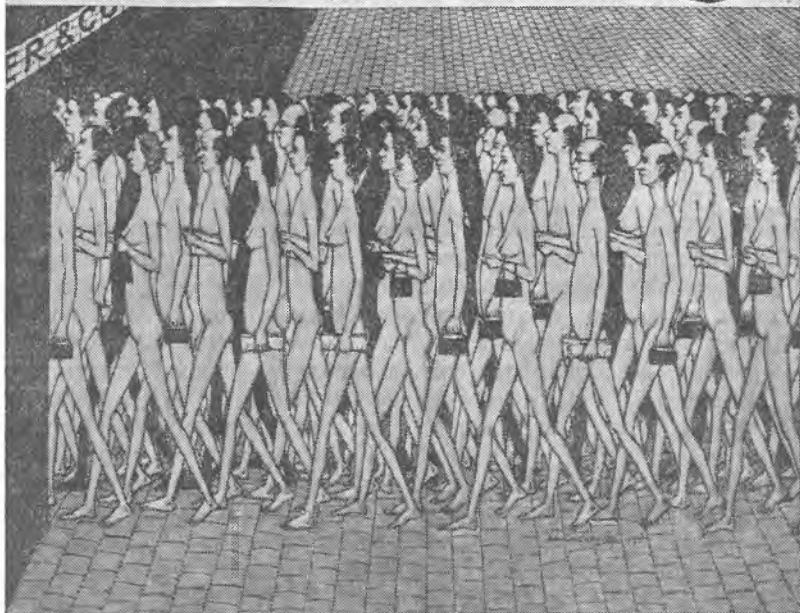
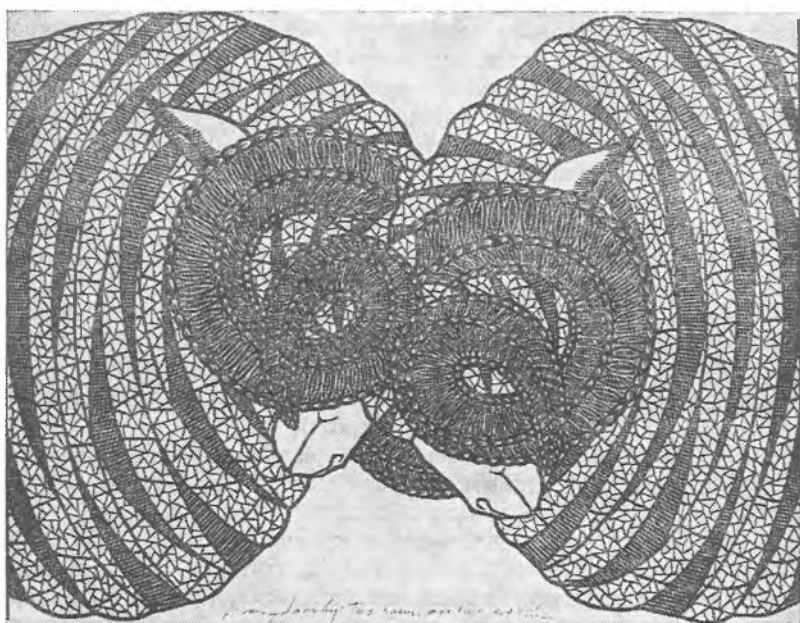
У Гніздовського бачимо велику тугу за минулим, особливо за минулим способом творення мистецтва. Тут його симпатії найбільше схиляються до середньовічного і до ренесансового періодів, коли майстер різьбар чи маляр у своїй майстерні залюбки користувався, може, менш досконалими «інструментами», але з любов'ю і терпляче виконував твори власноручно або з допомогою своїх учнів. І тут Гніздовський аналізує роллю мистецтва і мистця в минулому і нашому періоді і дає перевагу минулому вікові над модерним, в якому мистець, маючи цілковиту свободу, може мати також цілковиту байдужість публіки і критики. Саме мистецтво також опинилося у делікатному становищі і може стати анахронізмом при всій теперішній масовій продукції.

Мені здається, що Гніздовський — людина «двох вір» (як він сам говорить у «Сплячій царівні») — попередньої і майбутньої.

Цей парадокс і роздвоєння видно у його протесті проти механізації й автоматизації, а з другого боку, він нею ж користується і технічно намагається наблизитися до прецизно математичного виконання графічних творів. Цікаво тут навести паралелю між Гніздовським і поп-, оп- мінімаль-арт та новим реалізмом. У цих течіях сучасного мистецтва мистець «уподібнюється» машині у виконанні своїх творів зу-

Яків Гніздовський. Дерево (рисунок, 1970); на наступній сторінці вгорі — Два барани (дереворіз, 1969), унизу — О 7,45 ранку (олія, 1958).

мисне, щоб показати антиіндивідуальність, анонімність та стандартизацію сучасної дійсності.

Гніздовський за свого «поп-періоду», як Анді Варол (Warhol), ізолював банальні об'єкти (пляшки кока-коля тощо) з їхнього утилітарного контексту і звертав на них нашу увагу. Повторення об'єктів, як, наприклад, «Campbell's Soup» або «Coca Cola Bottles» Варгола, намальованих реалістично, мають галюцинаційний ефект. Гніздовський також малював пляшки кока-коля ще, мабуть, тоді, як Варгол був у пелюшках, але з інших мотивів: для відкриття краси в цих щоденних і утилітарних речах, як, наприклад, пляшки кока-коля, умивальник, картопля, квасоля, цибуля і т. д. Велика різниця між Гніздовським і Варголом є і в їхній філософії. Варгол безболісно, навіть радісно приймає механізацію як найбільше благо. Він навіть пише: «Причиною, чому я так малюю, є моє бажання стати машиною. Все, що я малюю, а я малюю машиноподібно, впливає з мого бажання уподібнитися машині. Я думаю, що було б чудово, якби кожний із нас був однаковий» (G. Battcock, *The New Art*).

Гніздовський, як сам читач мав змогу переконатися, завзято протестує проти цієї механізації як засобу в мистецтві. Тут і є його дуалізм. І звідси впливає його бажання повернути колесо часу назад до середньовіччя або ренесансу. Він, як колись Поль Гоген, бунтується проти цивілізації, яка є «причиною терпіння багатьох», і волів би повернутися до «варваризму», який для Гогена був «відродженням і відмолодженням» життя. Гніздовський ніколи не йде до жодних крайностей, як також до гогенівського варваризму, а радше йде до природи, до менш автоматизованого і спокійного життя. Мистецтво Гніздовського у цілому висловлює мрію про рівновагу, чистоту, ясність і спокій без бурхливих емоцій і подій.

Речі в природі він міряє їхнім стосунком до ідеї про них. Категорії творчості і природи у нього відокремлені; він як мистець діє вільно між ними обома, переходячи з однієї в другу. Гніздовський завжди вірний собі, вірний своєму мотивові і своєму платонівському ідеалові краси, логіки і порядку, які з ноткою жалю і меланхолії (або «тихої радості» і гумору) відображують світ, а особливо людське життя, яке для нього — тільки «недосконалий відблиск людської мрії». І звідси — його шукання і прамування до досконалості, до абсолютного. Цей досконалий світ Гніздовського в першу чергу збудований з гармонійної лінії, яка у нього стає найкращим «інструментом» виразу і технічної віртуозності. (Так само було з давніми геніями ренесансу — Леонардо, Мікель-Анджельо, Боттічеллі, Дюрер, які в першу чергу виявили себе в рисунку і через рисунок стали безсмертними).

Рисунок Гніздовського, випрацьований, мікроскопічно-детальний, розкриває у всьому багатстві архітектуру міста чи органічного світу, який для нього є невичерпним джерелом найцікавіших форм і абстрактного взору. Цікаво зга-

дати, що він буде свої композиції, як готичні майстри, відмінно від модерних абстракціоністів. У своїх композиціях Гніздовський вживає систему геометричних форм, особливо любить він коло (для рослин і тварин), трикутник і прямокутник (для міста). Модерністи беруть природу чи об'єкт за вихідний пункт їхньої абстракції — тобто поступово з реалістичного зображення об'єкту йдуть до цілковитого його спрощення, до геометричної форми. У Гніздовського цей процес відбувається навпаки — (як у готичному мистецтві) він будує свої природні форми на а priori подуманих геометричних схемах (коло, трикутник, прямокутник і т. д.), заповнюючи їх деталями, базованими на обсервації природи. Ці деталі у нього творять багатий світ лінійного абстрактного візерунку (наприклад, вівці, соняшник, дерева і т. д.). Також вживає він перспективу не тільки як центральний технічний засіб, а радше як експресивний засіб, що підсилює атмосферу самотності і спустошення (щось подібне до сюрреалістичних краєвидів Кіріко).

На перший погляд світ Гніздовського здається недоторкнута бурею революції 20 століття і численними його ізмами, але його спрощені і геометричні композиції, його концентрація над абстрактним взором об'єктів, його прецизна перспектива, «плаский» колір, як також його двовимірне трактування об'єктів є доказом цілковитого опанування усіх сучасних мистецьких теорій. Його кольорит дуже оригінальний і модерний; він відображує витонченість смаку. Він тут послідовний, як і в інших аспектах своєї творчості, його «аскетична стриманість барв означає не понурість, а особливий смак до простих і вишуканих гармоній» (Кузьма). У його останніх натюрмортах кольорит є дещо більш соковитий і натуральний (наприклад, кошики з квасолею, перцем, бараболою і т. д.), де реалізм набрав більш натуралістично-фактичного, ніж магічно евокативного характеру. Мені здається, що тут Гніздовський дещо «всмакувався» в свої овочі і ярини більш своїм «реалістичним апетитом», ніж питоменною йому ревелюційно-поетичною сублимацією фактичної дійсності.

Ще раз повторимо, в загальному реалізм Гніздовського не є дослівний, а радше евокативний і поетичний. Його стиль є унікальний та інтроспективно-філософський. Там, де він цілковито і по-мистецьки пристрасно ідентифікується з природою і де його любов до неї веде його поза конкретну і поверхову реальність до її метафізичного значення, Гніздовський тоді залишається надзвичайно «магічний» з обертонами мрійливого сюрреалізму, без його ж іраціональної фантазії. І тут хочеться запитати, що спричиняє цю ідентифікацію, цю любов до природи: чи сама річ, чи ідея про неї, чи обоє разом? Краса чи правда, чи те і друге? Гніздовський сам на ці питання відповідає у «Пробудженій царівні»:

«Життя людини — тільки недосконалий відблиск її власної мрії... Мистецтво — це справа досконалости та ідеа-

лу. Але згодом я побачив, що досконалість та ідеал — це недосяжна мрія... Людині дано тільки наблизитись, але ніколи не досягнути мрії... Може, кожен з нас має тільки другу любов? Може, першої взагалі не досягнути? Може, вона тільки мрія? Може, її нема?..» Так мистець завішений між двома сферами неба і землі, приречений на постійне шукання за правдою і красою, наче та «людина, що шукала трунку, який би назавжди вгасив її спрагу. Коли людина зрештою і знайшла цей трюнок і випила його, то усвідомила, що вона й далі так само спрагла як жолить» («Пробуджена царівна»).

*

Останньо Гніздовський (як завжди) твердо тримається свого мотиву і дещо надто висмакуваної і певної дороги дереворізу, де всякий ризик і непевність є виключені при його віртуозній майстерності. Тут цікаво згадати Сезана з його постійною «тривогою» або абстрактних експресіоністів, які, ступаючи на «невідомий терен», відчули майже екзистенціальну кризу, тривогу і непевність. Це шукання або потреба ризику і несподіваного є, на мою думку, суттю великого мистецтва. Коли ж у творчому процесі нема ризику, непевности, тоді нема хвилювання й глибини і мистецтво може перетворитися на рутинизоване ремесло, яке можна замінити фотографічним або машинним способом. Це не загрожує Гніздовському: він надто талановитий, інтелігентний і чутливий мистець до всіх цих проблем. Одначе, цікаво було б, якби він дещо звільнився від «залізного контролю» свого раціо і дав більше свободи інтуїції і спонтанній уяві гумору. Можливо, що зміна засобів вислову, а особливо тем і матеріялу (на мою думку, людська і урбаністична тематика його «Паризького періоду» 1955—60 років є найбільш мистецько-експресивна), спонукала б його шукати нових стежок і покинути надто фамільярний шлях дереворізу, хоча він у ньому майстер не тільки всеукраїнського, але й міжнародного масштабу.

Теорія і дійсність

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТЕОРІЇ,
ТАКТИКИ І СТРАТЕГІЇ
БІЛЬШОВИЗМУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ
ЗАКІНЧЕННЯ

Григорій Костюк

Формально ці настанови Леніна були покладені, як ми вже говорили, в основу «Союзного договору» і Конституції СРСР, що їх ухвалив перший з'їзд Рад СРСР 30 грудня 1922 року, а зокрема і особливо їх було покладено в основу резолюції з національного питання XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 року. XII з'їзд РКП є відомий тим, що він вперше після створення СРСР дав ширші вказівки щодо практичного запровадження національної політики на новому етапі союзного співжиття радянських республік.

Що ж в основному пропонував і ухвалив XII партійний з'їзд?

Щодо основних конституційних прав і обов'язків кожної союзної республіки, то резолюція XII з'їзду дає такі керівні настанови:

«а) Щоб при розбудові центральних органів Союзу була практично забезпечена рівність прав і обов'язків Союзних республік, як у взаємних стосунках між ними, так і щодо творення центральної влади Союзу.

«б) Щоб у системі вищих органів Союзу створити спеціальну репрезентативну палату національностей з делегатів усіх без винятку національних республік і національних областей, на засаді рівності.

«в) Щоб у виконавчих органах Союзу була практично забезпечена реальна участь представників республік і щоб вони (органи Союзу) забезпечували потреби народів СРСР.

«г) Щоб республікам було надано достатньо широкі фінансові і бюджетові права, які б забезпечували за ними можливість вияву їх власної державно-адміністративної, культурної і господарської ініціативи.

«г) Щоб органи національних республік були обсажені місцевими людьми, які знають мову, побут, звичаї і характер своїх народів.

«д) Щоб законами було забезпечено право вживати рідної мови в усіх органах республіки, як мови державної.

«е) Щоб були зроблені практичні заходи для організації національних військових частин в республіках».²⁰

Ці настанови, в основу яких без сумніву покладено Ленінові вказівки щодо практичного проведення національної політики на новому етапі, визначили в основному на найближче п'ятиріччя політику і тактику російської комуністичної партії. Але вони (ці вказівки) опору, та більше того — наступу російських великодержавних націоналістичних сил на неросійські національні республіки не припинили. Відома гостра боротьба на Комісії пленуму ЦК РКП, щоб назву РСФРР таки залишити для всього об'єднання республік. (Позиція Л. Каменева і Сапронова).²¹

Коли ж це не пройшло, тоді ці націоналістичні, великодержавно-російські елементи, не зважаючи на всі ухвали і вказівки, розгорнули практично свою протидію. А треба сказати, що тоді ці елементи становили собою загрозливу силу в партійному і радянському апараті не тільки РСФРР, але й головне в союзних національних республіках. Численна стара технічна інтелігенція, російське капливе та зрусифіковане (останнє особливо злобне і підле) міщанство, численні рештки різного роду обрусителів і колонізаторів, отої старої імперської бюрократії, що після революції осіла на всіх окраїнах імперії, — все це, пристосовавшись до нових умов, почало загрозливо виявляти себе посередньо чи безпосередньо всюди, навіть у радянському і партійному апараті. Переважно стоячи на чолових позиціях у партійному і радянському апаратах, ті сили, у практичній політиці, трактували Союз РСР не як союз рівних і вільних держав, а як першу тактичну спробу утворення «єдиної і неділимої» Росії. Це виразно мусів був визнати і зафіксувати в резолюції XII з'їзд РКП(б):

«Одним з яскравих виявів спадщини старого треба вважати той факт, що Союз Республік розцінюється значною частиною радянських службовців у центрі і на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, що покликаний забезпечити вітальний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок створення так званої „єдиної неділимої“».²²

Ця тенденція великодержавного російського централізму позначилася була і на ухвалях підкомісії для вироблення Конституції СРСР у січні 1923 року. У проекті Конституції, що його виготовила ця підкомісія, значилося, що всі вищі республіканські органи влади безпосередньо підлягають ЦВК СРСР не тільки в тих галузях, що належать до компетенції Союзу, але й цілковито в усіх галузях. ЦВК СРСР мав право встановлювати бюджет, плянувати господарство в республі-

²⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Издание 7-е, Москва, 1954, Отдел I, пункт 10, стор. 716—717. Далі пишемо: КПСС в резолюциях.

²¹ Вопросы истории, 1956, ч. 3, стор. 20.

²² КПСС в резолюциях . . . , стор. 715.

ках і таке інше.²³ Цілий ряд Наркоматів РСФРР офіційно проголосили себе центральними союзними наркоматами і вимагали від наркоматів неросійських республік негайного підпорядкування. Це все викликало здивування, нові конфлікти та протести з боку всіх союзних республік.²⁴

Історія цих конфліктів і затяжної боротьби між великодержавним централістичним керівництвом РКП і національними республіками в добу вироблення нової конституції СРСР (після ухвали першої сесії ЦВК СРСР від 30 січня 1923) важлива і, наскільки нам відомо, у політичній науці досі мало досліджена. Лише для прикладу зупинімося тут коротко на боротьбі за конституційні права бодай одної республіки — української.

4 лютого 1923 року політбюро ЦК РКП прийняло ухвалу про створення, в складі ЦВК СРСР, другої палати — конституційно-законодавчого органу, що відбивав би інтереси національних республік, їх особливість історичного, економічного і національно-культурного розвитку. Це ідея пізнішої ради національностей.²⁵ 24 лютого 1923 року ЦК РКП постановив створити комісію ЦК для вироблення проекту конституції СРСР. Все це, разом з «Договором про утворення СРСР» від 30 грудня 1922, поставило питання про зміну державного статусу і державного апарату кожної республіки. На цьому ґрунті постало чимало непорозумінь і конфліктів.²⁶

Уряд УРСР, обговоривши «Договір про створення СРСР» та проект Конституції СРСР, вніс до проекту такі поправки:

1) Союзні республіки мусять мати конституцією гарантоване право укладати договори про зовнішні позички та про концесії.

2) ЦВК Союзних республік щорічно скликає свої з'їзди чи сесії, на яких обговорює і ухвалює невідкладні питання господарства, культури і політики республіки. Ці свої ухвали ЦВК кожної союзної республіки лише представляє на затвердження з'їзду рад СРСР.

3) Порядок денний сесії ЦВК СРСР спочатку обговорюється і затверджується на сесіях ЦВК союзних республік.²⁷

4) Голова ради народних комісарів УРСР Християн Раковський при обговоренні проекту Конституції СРСР домігся, щоб речення: *«республіки об'єднуються в одну союзну державу»*, було замінено: *«республіки утворюють Союз соціалістичних держав»*.²⁸

²³ Вопросы истории, 1956, ч. 3, стор. 22, примітка 24.

²⁴ Там таки.

²⁵ УРЕ, том XII, стор. 62, гасло «Рада національностей». Див, також «Верховна Рада СРСР», УРЕ, том II, стор. 325.

²⁶ Історія держави і права Української РСР, 1961, стор. 249.

²⁷ Там таки, стор. 250.

²⁸ Там таки, стор. 251.

5) Українська делегація вимагала також закреслити в проєкті конституції положення про президію ЦВК як носія верховної влади СРСР у період між сесіями ЦВК. Натомість вона пропонувала, щоб між сесіями верховну владу СРСР представляли Президії обох палат ЦВК — ради союзу і ради національностей.²⁹

6) Українська делегація заперечувала категорично створення всесоюзних (злитих) народних комісаріятів закордонних справ і зовнішньої торгівлі. Вона вимагала, щоб ці комісаріяти залишилися «директивними», тобто — республіканськими.³⁰

Як бачимо, ці вимоги українського радянського уряду мали глибоко принципове конституційне значення. Йшли вони у пляні справжньої конфедерації, у пляні збереження якнайбільше незалежних державних прав і свободи кожної союзної республіки.

Проти цих вимог українців виступив рішуче Й. Сталін. На «четвертій нараді» ЦК РКП з відповідальними робітниками національних республік 9—12 червня 1923 він сказав:

«Президія ЦВК повинна бути одна... Пропозиція українців про створення двох президій з законодавчими функціями, відповідно до двох палат ЦВК, замість єдиної президії ЦВК Союзу — недоцільна».³¹

«Українці пропонують заксprav (народний комісаріят закордонних справ — Г. К.) і зовнішторг (народний комісаріят зовнішньої торгівлі — Г. К.) перевести з категорії „злитих“ до категорії „директивних“, тобто залишити ці комісаріяти в республіках... рівнобіжно до заксprav і зовнішторгу Союзу... Цю пропозицію ми прийняти не можемо, якщо вважаємо, що ми дійсно творимо одну союзну державу, що може виступити перед зовнішнім світом, як об'єднане ціле. Те саме треба сказати і про концесійні договори, що їх укладати і підписувати повинен тільки Союз Республік».³²

Цю Сталінову настанову відразу підтримала централістична русофільська більшість ЦК КП(б)У на чолі з відомим централістом, тоді генеральним секретарем КП(б)У, С. Квірінгом. У постанові від 20 червня 1923 ЦК КП(б)У висловився проти вимоги своєї ж української урядової делегації. Проте, українська незалежницька течія відразу зброя не склала. Боротьбу за свої вимоги вона перенесла на пленум ЦК КП(б)У і на пленум ВУЦВК. 10 жовтня 1923 року, спеціальною постановою ВУЦВК була створена нова українська Конституційна комісія в складі: Г. Петровського, М. Фрунзе і В. Чубаря. Ця комісія знову переглянула всі спірні пита-

²⁹ Там таки.

³⁰ Там таки.

³¹ *И. В. Сталин*, Соч., т. 5-й, ОГИЗ, Москва, 1947, стор. 296.

³² Там таки, стор. 296. Див. про це також «КПСС в резолюціях і рішеннях», ч. I, стор. 711.—716.

ня в проєкті Конституції СРСР, уточнила позицію України і поробила багато змін та додатків. Навколо цих змін і додатків знову розгорілася довга і затяжна дискусія, яка завершилася такою компромісовою, а тому плутаною і двозначною резолюцією сесії ВУЦВК у жовтні 1923:

«Доручаючи представникам УРСР в ЦВК СРСР відстоювати вироблені органами УРСР пропозиції, сесія ВУЦВК визнає, що оформлення і уточнення прав, повноважень і взаємовідносин між центральними органами Союзу РСР та між ними і органами союзних республік, що вимагаються життям і цілком своєчасно необхідні для справи організації центральних органів Союзу РСР, повинні цілковито служити завданням і зміцненню сили і єдності Союзу Радянських Соціалістичних Республік, у будівництві якого виробленням положень про центральні органи СРСР робиться дальший необхідний крок».³³

Після довгої внутрішньої боротьби українську опозицію було зламано, її пропозиції фактично зігноровано, а на VIII Всеукраїнському з'їзді рад 19 січня 1924 року довго дискутований проєкт конституції СРСР, в її імперській централістичній редакції, було «одностайно ратифіковано».³⁴

Цих кілька фактів лише з української дійсності свідчать, що російський націоналістичний імперський націоналізм, відчувши загрозу з боку ухвал XII з'їзду партії, відразу заворушився, почав гуртувати свої сили і розгортати активну боротьбу за своє фактично панівне становище. Одночасно ці факти свідчать, що в національних республіках почали зростати і міцніти такі сили, які починали вже рішуче протиставитися цьому імперсько-російському централізмові. Ці дві тенденції, ці дві сили й визначили в основному політичне підсоння 20-их років. Дійшовши до компромісного погодження в створенні СРСР, зафіксувавши ці погодження в загальних формах у Союзному договорі та відносно конкретизувавши в резолюції XII з'їзду партії, — ці дві сили почали розгортати свою діяльність. Трудність дальшої їх співпраці, проте, була в тому, що ухвали XII з'їзду, як ухвали компромісні, нечітко розмежовували державні функції кожної союзної республіки, недостатньо накресливали конкретні заходи до поліпшення їх культурно-національного будівництва, а найголовніше — в ухвалях було дипломатично обійдено питання «детального кодексу», що його вимагав розробити Ленін для безумовної гарантії, щоб усі ухвали і всі конституційні права республік були не на папері, а реально запро-

³³ Історія держави і права Української РСР (1917—1960). Київ, 1961, стор. 254.

³⁴ Там таки, стор. 268. Треба при цьому пам'ятати, що формально Конституція СРСР була затверджена ВЦВК СРСР ще в липні 1923 року, а Україна, як бачимо, її ратифікувала тільки через шість місяців, і то після впертої боротьби за більш незалежний статус союзних республік.

вадженні в життя. Резолюції XII з'їзду РКП(б) формулювалися (під впливом централістичних елементів) так, що давали підставу до їх подвійного розуміння й тлумачення. Одне слово, на ухвалах XII з'їзду вже тоді лягла лиховісна тінь Сталіна.

Один із дослідників цієї доби та історії комуністичної партії України у найновішій своїй праці пише так:

«У резолюції XII з'їзду РКП(б) (1923) про національне питання кілька разів наголошувалося, що жовтнева революція створила тільки передумови для рівності націй. Але від проголошеної формальної рівності ще далеко до рівності фактичної. І резолюція намічала конкретні заходи до здійснення фактичної рівності націй. Проте ці заходи були зовсім недостатні. Здійснюючи вказівки хворого Леніна про федеративний принцип побудови СРСР, Сталін домігся схвалення на з'їзді засудженої Леніном своєї концепції автономії: формально СРСР був проголошений союзом рівних республік, а фактично були ухвалені постанови, що робили панівною в СРСР Російську Федерацію».³⁵

У цьому була причина нових міжнаціональних конфліктів, а в практичній політиці — причина дальшого розриву між теорією і практикою. Саме того розриву, який продовжується й досі і проти якого все своє життя боровся М. Скрипник.

«Звідки походить це протиріччя між теорією і практикою», — говорив він у своїй промові на XII з'їзді партії, — ... в чому причина того, що наша лінія, дуже давно намічена, так перекручується під час переведення її в життя...

... «Так чому ж ми практично в національному питанні товчемося на місці і при правильному його принципиальному розв'язанні залишаємося на ділі безсилими? Справа в тому, що ми весь час балаюємо в галузі національного питання. Деякі весь час намагаються знайти середню лінію. Кожну вказівку на великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати вказівкою протилежною на шовінізм народностей недержавних, і завжди ми маємо тут подвійну бухгалтерію...

... «Нам треба в царині національного питання поставити межу, повести гостру боротьбу й практичну роботу провести, нарешті, відповідно до тез, що їх ми приймаємо...

... «Важливим є не ухвалити резолюцію, а важливо її провести».³⁶

Як бачимо, М. Скрипник уже, мабуть, з розгортання дискусії збагнув, що впливовій частині з'їзду йшлося лише про ухвали формальних декларацій, а не про запровадження

³⁵ *Іван Майстренко*, Сторінки з історії Комуністичної партії України, частина друга. В-во «Сучасність», 1969, стор. 83. Далі: *І. Майстренко*, Сторінки з історії.

³⁶ XII с'езд РКП(б). Цитуємо за «Документами українсько-го комунізму». В-во «Пролог», Нью-Йорк, 1962, стор. 74, 76, 79.

їх у життя. Тому він у своєму слові зі злою іронією говорив про тактику «подвійної бухгалтерії» і вимагав гарантій, щоб ухвалені резолюції були перетворені в життя. Але таких гарантій так і не було створено.

Резолюція XII з'їзду стверджувала, що СРСР є союз рівних і вільних республік, а дійсність доводила, що такої рівності не існує.

«Я заявляю, — говорив у одній своїй промові Християн Раковський, — що союзне будівництво пішло неправильним шляхом... Треба відібрати від союзних комісарятів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам».³⁷

Резолюція вимагала, щоб, згідно з вказівками Леніна, «в системі вищих органів союзу створити спеціальну репрезентативну палату національностей, з делегатів усіх без винятку національних республік і національних областей на засаді рівності». Практика показала, як свідчить той же Х. Раковський, що такої рівності, як і гарантій, щоб таку рівність забезпечували, не існує.

«Навіщо створена двопалатна система? Щоб вона давала гарантії окремим республікам... Двопалатна система не тільки не дає нам, окремим республікам, жодної гарантії, але, навпаки, вона закріплює... систему, яка полягає в тому, що на 360 делегатів союзного ЦВК 280, а може й більше, має РСФФР і тільки 80 усі інші республіки разом узяті».³⁸

Одна з важливих точок резолюції вимагала, «щоб республікам було надано достатньо широкі фінансові й бюджетові права, які забезпечували б за ними можливість вияву їх власної державно-адміністративної, культурної і господарської ініціативи».³⁹ Але самого цього декларованого права було замало. Треба було мати до розпорядження реальний республіканський бюджет. Але він для кожної республіки був обмежений дотла. М. Скрипник дещо іронічно говорив про це так:

«Не досить просто проголосити, що республіки повинні мати визначений бюджет, про це є постанова ЦК. Тепер цю постанову треба висловити певніше і сказати, що республіки мають право не тільки пересувати з одного розподілу бюджету до другого, — це право велике, але недостатнє. Коли в одному кармані воша на аркані, а в другому блоха на ланцюгу, то хоч як перекладай із одного кармана до другого, нічого не вийде. Бюджетові права треба гарантувати, надавши визначені прибутки республікам. А проте, в цьому питанні апарат Наркомфіну думає інакше».⁴⁰

У відомих «Тезах ЦК КП(б)У про підсумки українізації» 1926 року читаємо:

³⁷ XII с'езд РКП(б)... стор. 604.

³⁸ Там таки, стор. 605.

³⁹ КПСС в резолюціях, стор. 716.

⁴⁰ «Документи українського комунізму», стор. 91.

«Пленум постановляє порушити в ЦК ВКП(б) питання про те, щоб було вжито всіх заходів до того, щоб Державне Видавництво України одержало потрібну фінансову базу».⁴¹

Найвищий політичний орган союзної республіки для фінансування свого державного видавництва не має грошей. Він мусить просити грошей у того, до кого пливають всі прибутки з кожної ніби незалежної республіки.

Кричуща суперечливість виникла і в господарському плануванні СРСР. Держплан СРСР, тобто найвищий орган планування Союзу Республік, зовсім не брав до уваги кожну союзну республіку як окрему господарську цілість. Планування йшло в вертикальному, традиційно-імперському пляні «єдиної-неділимої». СРСР трактувався як єдина господарська цілість. Ігнорувалась і конституція і реальний новий господарський плян кожної республіки. У наукових розвідках і підручниках видатних російських економістів-пляновиків назви національних союзних республік ігнорувалися. Для них, вже навіть після XII з'їзду і після створення СРСР, існували тільки господарські райони «Юга России», «Юга Европейской России», просто «Юга», «Северного Кавказа», «Южного Кавказа», «Средне-азиатский район» і т. д.⁴²

Всі ці факти (а їх можна навести багато більше з усіх ділянок життя СРСР) створювали незадоволення, викликали конфлікти і гостро опозиційні виступи. Саме в цьому треба шукати причин того, що двадцять роки, попри значні досягнення в культурно-національному будівництві союзних республік, позначені цілим рядом нових опозиційних виступів і різними формами теоретичної та організаційної боротьби національних республік за свої ширші суверенні права. Пригадаймо собі бодай деякі.

Досить насамперед вказати, що за одне лише перше пореволюційне десятиріччя питання про конфлікти між Україною і Росією, питання українських домагань й опозиційних рухів стояло понад сім разів перед керівництвом Комінтерну — на його міжнародних конгресах і на пленумах його Виконавчого комітету.⁴³

41 А. Лейтес і М. Яшек, Десять років української літератури (1917—1927). ДВУ, 1928, т. II, стор. 302.

42 Див. про це «Документи українського комунізму», стор. 171, 194, 211.

43 а) Будівництво Радянської України. Збірник, випуск I, розділ 5. «Заява ЦК КП(б)У до Виконкому Комінтерну», стор. 215—228; «Резолюція Пленуму ВККІ про розлам у компартії Західної України», стор. 255—256; «Відозва Комінтерну», стор. 256—258; б) УРЕ, т. 7, «Комуністичний інтернаціонал», стор. 137; в) *Kommunistische Partei der West-Ukraine (KPZU). Die Ukrainische nationale Frage. (Materialien zur Frage der sogenannten ukrainischen Abweichung „Schumskismus“ in der Kommunistischen Partei der Ukraine und der Kommunistischen Partei der West-Ukraine).* Lemberg, im Selbstverlag des ZK der KPZU, 1928.

Цей український відродженський, як його дехто називає, рух 20-их років охопив собою цілий комплекс державних, політичних і культурних проблем як України, так і цілого СРСР. У питанні політики, стратегії і тактики партії, місця і ролі в ній українського елемента, ширше — в питанні державного статусу України рух був очолений Олександром Шумським, членом ЦК КП(б)У і наркомом освіти України. Після його висилки з України (1926) ця роля припала М. Скрипникові — старому більшовикові, членові ЦК і політбюро КП(б)У та ВКП(б) і незмінному членові Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу.

Позиція О. Шумського, що вимагала в рамках конституції й ухвал XII з'їзду органічної й послідовно виконуваної українізації всього культурного, партійного, господарського й адміністративного життя республіки, була сприйнята всіма централістично-імперськими силами партії на чолі з Й. Сталіном вороже й оцінена як націоналістична. Позицію О. Шумського в самому ЦК КП(б)У підтримав уповноважений від ЦК КПЗУ до ЦК КП(б)У К. Максимович. Його підтримка означала підтримку всього ЦК КПЗУ на чолі з О. Васильковим і О. Турянським. Це вже створило конфлікт, який вийшов далеко поза межі одної КП(б)У. Тягнувся він кілька років. Був ліквідований, сказати б, адміністративно-поліційним шляхом. А саме: за постановою ЦК КП(б)У Шумського й Максимовича було спочатку вислано поза межі України, а пізніше — арештовано і, правдоподібно, знищено. Конфлікт між КПЗУ і ЦК КП(б)У було перенесено на форум ВККІ, де, як відомо, панівне становище посідала ВКП(б). У висліді — КПЗУ 1928 року було виключено з Комінтерну, як партію, що, мовляв, збочила до націоналізму. Нарешті майже всіх керівників опозиційної КПЗУ було різними засобами заманено до СРСР і тут їх всіх викинуто в концентраційних таборах.⁴⁴

Доба «скрипниківщини» (1926—33) закінчилася відомим розгромом та арештами всіх однодумців і послідовників М. Скрипника та його самогубством 7 липня 1933 року.⁴⁵

У ділянці господарства та його планування опозиційний рух набрав характеру розгорненого теоретичного обґрун-

⁴⁴ а) *Є. Ф. Гірчак*, Шумськізм і розлам в КПЗУ, Харків, 1928; б) *Іван Майстренко*, Сторінки з історії, стор. 38—41; в) *М. Ковалевський*, Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР (1920—1954). Інститут вивчення історії та культури СРСР, Мюнхен, 1955, стор. 21—28; г) *Є. М. Галушко*, Нариси історії КПЗУ (1919—1928). В-во Львівського університету, 1965, стор. 226—241.

⁴⁵ *Hryhory Kostyuk*, *Stalinist Rule in Ukraine*, p. p. 62—65.

тування в працях Григорія Гринька,⁴⁶ Михайла Волобуєва⁴⁷ проф. С. Діманштейна,⁴⁸ і відомого в 20-их роках фінансового робітника і теоретика В. Доброгаєва.⁴⁹

Найсолідніша й найобґрунтованіша джерелами і фактами праця М. Волобуєва була свого роду підсумком і програмою українських домагань у 20-і роки в галузі розбудови господарства України. Ствердивши в теоретичній частині, що в системі російської імперії Україна (як і Польща та Фінляндія) була колонією європейського типу, Волобуєв довів, що тепер, в умовах творення союзу держав, вона має всі підстави посісти місце як єдина, нерозривна економічно-господарська цілість. Накресливши в аспекті історичному і сучасному господарські стосунки України з Російською імперією в минулому і відновленої після революції української республіки з СРСР М. Волобуєв писав:

«І не для поглиблення цієї discordia, а для встановлення згоди між двома найбільшими республіками СРСР — поставили ми статтею цією питання про взаємини України з СРСР».⁵⁰ Але, щоб ця згода була справжня, треба «вважати Україну за народне господарське ціле», треба підходити до неї не як до провінції, не як до «півдня СРСР», а як до історичного оформлення національно-господарського організму.⁵¹ Звідси, з такого підходу випливають, на думку М. Волобуєва, такі безпосередні практичні висновки:

1) Слід переглянути районування Держплану і раз назавжди відкинути спроби розривати єдиний український національно-господарський терен за критерієм поділу праці в межах колишньої Росії.

2) Треба забезпечити за українськими економічними центрами права і можливості дійсного керівництва всім народним господарством без винятку.

3) Бюджетне законодавство слід індивідуалізувати, застерігаючи від занадто великого вилучення народногосподарських прибутків поза межі України і встановити за остаточної інстанції затвердження українського бюджету — ВУЦВК (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет).

⁴⁶ Г. Гринько, Плановые проблемы украинской экономики, журнал «Плановое хозяйство», ч. 6, 1926.

⁴⁷ Михайло Волобуєв, До проблеми української економіки. Журнал «Большовик України», ч. 2—3, 1928, Харків; або «Документи українського комунізму», стор. 132—230.

⁴⁸ С. Діманштейн, Проблемы районирования металлической промышленности. Журнал «Хозяйство Украины», ч. 3, 1927.

⁴⁹ В. Доброгаев, Проблемы финансового баланса Украины. Журнал «Хозяйство Украины», ч. 2, 1927; його ж, Финансовое взаимоотношение Союза и Республик. «Хозяйство Украины», ч. 5—6, 1926; його ж, Новый закон о бюджетных правах, «Хозяйство Украины», ч. 10, 1926.

⁵⁰ Документи українського комунізму, стор. 230.

⁵¹ Там само, стор. 227.

4) Сучасні пляни індустріялізації треба переглянути, відкинувши тенденції розглядати руську економіку як падаючу.

5) Треба застеретти за Україною та іншими союзними республіками права «дійсного контролю за діяльністю союзних органів».

6) Економічні питання — центральна частина національної проблеми сучасності.⁵²

Це тільки декілька абзаців із широких висновків праці М. Волобуєва 1923 року. Не можна не відзначити, що ці ідеї, ці вимоги сьогодні такі ж, якщо не більше, актуальні для української дійсності, як і сорок п'ять років тому.

Питання культури, літератури і мистецтва були глибоко порушені у великій літературній дискусії двадцятих років, що тривала від 1925 до 1932 року. Дискусія ця потрясла весь український інтелектуальний світ і вийшла далеко за межі чисто літературно-мистецької проблематики. Її розпочав, теоретиком і постійним рушієм був дуже тоді відомий і талановитий прозаїк Микола Хвильовий. Цикл його статей і памфлетів: «Камо грядеши?!», «Думки проти течії», «Апологети писаризму», «Україна чи Малоросія?» та цілий ряд інших статей та відкритих листів визначили суть і напрям дискусії. Творчістю й теоретичними виступами в дискусії взяли участь майже всі видатні письменники, критики, мистці й політичні діячі тих років. На дискусію було поставлено велику кількість різноманітних тем: від вузьких, чисто організаційних питань до найширших проблем естетики і філософії; від конкретних шляхів розвитку тогочасної української літератури до абстрактних проблем циклічної теорії та «азіятського ренесансу в мистецтві»; від проблеми характеру нової інтелігенції до проблеми української державності.

У галузі історичних наук активну діяльність розгорнув історик марксистського напрямку Матвій Яворський. Дослідження економічної історії України очолювали: проф. М. Слабченко (Одеса) і проф. О. Оглоблин (Київ). На чолі дослідників історії КП(б)У стояв М. Равіч-Черкаський, що висунув оригінальну і близьку до історичної правди теорію «двокорінності» КП(б)У. Філософська наукова думка була представлена в працях професора, а з 1929 року академіка В. Юринця. І вся ця потужна гама наукового думання виверщувалася історичними установами Академії наук, що їх очолював основоположник новітньої української історичної науки академік М. С. Грушевський.

Подібні національні опозиції й науково-культурні рухи виникали й по багатьох інших національних республіках. У Білоруській РСР національно-опозиційний рух 20-их років пов'язаний з т. зв. «національно-демократичним ухилом» — «нацдемівщиною», з ім'ям і діяльністю директора Інституту білоруської культури проф. Всеволода Ігнатовського (що

⁵² Там таки, стор. 227—228.

пізніше, цькований і переслідуваний, кінчив життя самогубством), та з письменницьким літературним об'єднанням «Узвипша».⁵³

У Грузії національно-опозиційний рух охопив також широке коло господарського, культурного і мистецького життя республіки. На чолі цього руху стояли: старий відомий діяч грузинського революційно-визвольного руху комуніст Буда Мдівані й заступник голови ради народних комісарів ГРСР Леван Гогоберідзе. Цей відродженський рух, як і рухи в інших республіках, російські централісти на чолі з Сталіном ліквідували лише в роки масового терору (1933—38).⁵⁴

В Азербайджанській компартії національно-опозиційний рух був очолений відомим тюркським письменником і політичним діячем Нариман-Наримановим.⁵⁵ Узбецько-туркменський опозиційний рух був очолений головою раднаркомів Узбекистану Фейзулою Ходжаєвим та провідними партійними діячами Ікрамовим і Г. І. Сафаровим.⁵⁶

Голосний у свій час національно-опозиційний рух виник був і серед татарського народу. На чолі його стояв старий комуніст, колишній член колегії народного комісаріату національних справ, Султан Галієв.⁵⁷

Всі ці опозиційні рухи виникали, як бачимо, на національному ґрунті. Виникали як протидія централістичній, русифікаторській політиці ЦК РКП(б) та його місцевій агентурі. Г. І. Сафаров ще на десятому з'їзді РКП(б) стверджував, що і в господарській, і в адміністративній, і в культурній ділянках становище середньоазійських народів, порівняно з царськими часами, нічим не змінилося. Це саме, дещо пізніше, стверджували і Фейзула Ходжаєв, Ікрамов, Ібрагімов і Султан Галієв. Змінилася вивіска, але фактично колоніальний стан середньоазійських народів залишився. Не твориться умови для розбудови національного шкільництва. Ніхто не дбає, щоб організувати нові школи, а як організують, то — російські. Місцева мова ігнорується, як і раніше. Вона не стає мовою державних установ. Російська мова і далі посідає панівне становище.⁵⁸

⁵³ *Antony Adamovich, Opposition to Sovietization in Belorussian Literature (1917—1957)*. Institute for the Study of the U.S.S.R., Munich, 1958, Chapter XII, p. p. 160—172.

⁵⁴ *История ВКП(б), Краткий курс*, стор. 151—152.

⁵⁵ *Малая Советская Энциклопедия*, т. 7, 2-е издание, стор. 275.

⁵⁶ а) *История ВКП(б), Краткий курс*, стор. 252; б) *И. В. Сталин, Сочинения*, т. 5, стор. 307—308; в) *Десятый съезд РКП(б)*, стор. 103—105, 373—375.

⁵⁷ а) *Іван Майстренко*, *Сторінки з історії*, стор. 22—25; б) *История ВКП(б). Краткий курс*, стор. 252; в) *И. В. Сталин, Сочинения*, т. 5, стор. 297 і далі.

⁵⁸ Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей, в Москве, 9—12 июня 1923 (Стенографический отчет, издательство Бюро секретариата ЦК РКП[б], Москва, 1923).

Отже 20-і роки, а зокрема наступне після XII з'їзду п'ятиріччя (1923—29) в існуванні СРСР пройшло під знаком боротьби двох сил. З одного боку, централістично-імперської, яка створення СРСР розглядала як дипломатичний крок до ліквідації національних республік, як початок відновлення «єдиної невідомої», а з другого — національно-визвольних, незалежницьких сил національних республік, що на той час інтенсивно зростали. Ці сили, спираючися на ухвали XII з'їзду партії, передсмертні вказівки Леніна й конституцію СРСР, обстоювали справжню федерацію, справжній союз рівних і вільних народів. Саме ця боротьба, цей відносно вільний вияв поглядів і бажань недавно поневолених народів, їх рішуче протиставлення проти всеімперського російського націоналізму, зріст їх молодого інтелігенції, стихійна тяга всіх народів до відбудови свого державного національного життя, спричинилися до чималих досягнень у галузі коренізації всього господарського і культурного життя національних республік. А це, в свою чергу, зумовило значний розквіт науки, літератури і мистецтва. Отже ця в якійсь мірі ліберальна доба, створила, як бачимо, деякі умови відкритої теоретичної й організаційної боротьби та легальних опозиційних рухів. В основі всіх цих рухів була мета: перетворити всі декляровані теоретичні постулати й конституційні ухвали партії в реальне життя народів, перетворити пропаговану теорію в дійсність. В підсонні цієї боротьби кращі люди національних республік того часу починали вірити, що їм вдасться таки знайти не криваві шляхи до відродження й утвердження в світі свого поневоленого народу. Але ця сповнена віри і надій доба несподівано прийшла до свого заперечення. У підсонні цієї доби визрівали не тільки відродженські свободолюбні сили кожної недавно поневоленої нації, але й ті традиційно імперські націоналістичні сили, для яких ідея братнього співжиття рівних і вільних народів була чужа і ворожа. Ці сили, після довгої внутрішньої боротьби, на початку 1929 року опанували в партії та в цілому СРСР ситуацію до такої міри, що вже відчули можливість ширшої й активнішої акції. Виразником і провідником цих реакційних антинародних сил став Сталін. Спираючись на ці реакційні сили в партії та в радянському апараті в цілому, Й. Сталін на XVI партійній конференції ВКП(б), у квітні 1929 року, вчинив фактично державний переворот, в наслідок якого, через пару підготовних років, прийшло до повної диктатури вождя і масового терору. На зміну добі творення і зміцнення СРСР прийшла доба жорстокого бюрократичного централізму, русифікації, масового терору і диктатури Сталіна. На місце хай і пропагандивно-уявного інтернаціоналіста, виразника співжит-

тя вільних і рівних у правах і можливостях народів прийшов і владно запанував «істинно руський чоловік... шовініст, у суті своїй негідник і насильник». Не відкидаючи офіційно атрибутів СРСР, не денонсуючи ухвал XII партійного з'їзду та Ленінових передсмертних вказівок, цей носій влади нової доби, в реальній практиці співжиття союзних республік, запровадив щось набагато гірше і страшніше за колишню злопам'ятну ідею «автономізації».

То вже була доба сталінізму. Аналіза її соціальної і політичної сутности це окрема тема дослідження.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З 1 квітня 1971 року редактор Володимир П. Стахів вийшов з складу редакційної колегії нашого журналу. Упродовж десяти років В. П. Стахів віддано працював для розбудови і зростання «Сучасности», за що висловлюємо йому нашу щирю подяку. В. П. Стахів і далі працюватиме для нашого журналу як вільний співробітник.

*Видавництво і редакція
журнала «Сучасність»*

Емігранти у Богомолова

Російський «Новый журнал», що появляється в Нью-Йорку, надрукував у ч. 100 за 1970 рік запис розмови групи політичних діячів російської еміграції з амбасадором СРСР у Парижі Олександром Богомоловим, що відбулася в лютому 1945 року. Це був час, коли серед російської еміграції були панівні прорадянські настрої і коли в її колах будувалися пляни тісної співпраці з радянським режимом. «Новый журнал» надрукував цей документ недавнього минулого у зв'язку з минулорічною диверсією керівників СРСР у колах російської православної церкви на еміграції, яку московський патріарх наділив автокефалією, що й призвело до гострої боротьби серед російських емігрантів. Опублікований документ дуже вимовний для політики Кремлю стосовно всіх еміграцій взагалі, тому передруковуємо його за згодою редакції «Нового журналу» повністю в перекладі на українську мову, подаючи також частинно вступні зауваги редактора «Нового журналу» Р. Гуля.

Редакція.

Друкуємо нижче досить цікавий з історичного погляду документ і запис «обміну думок» групи емігрантів, які відвідали посла Богомолова — невдовзі по війні — в лютому 1945 в Парижі. Групу очолював кол. посол Тимчасового уряду у Франції В. В. Маклаков. Свого часу його емігрантські «ходіння до Каносси» викликали за кордоном багато галасу. Пізніше деякі учасники «ходіння» — В. А. Маклаков, М. М. Тер-Погос'ян — згадували свою «Каноссу» з жалем, бо події в самому Радянському Союзі й більшовицька зовнішня політика не виправдали сподівань російських патріотів-емігрантів. Звичайно, не всі, які ходили до Богомолова, були вільні у своїх діях. У цій групі були й люди вже сильно «заборговані» перед радянською владою, наприклад, Ступницький і Вердеревський...

Вартість цього документу в тому, що він пригадує емігрантам, що всі спроби «зближення» з комдиктатурою — протягом 50 років — з історичного погляду були приречені на невдачу, бо більшовицька диктатура, в своїй суті, завжди тоталітарна, і «зближення» з іншими політичними, ідейними, громадськими течіями для неї неприродне. Доказом цього є доля лівих с.-р., Помгола, меншовиків, що пішли на

службу диктатури, зміновіхівців, євразійців, младоросів і навіть доля членів Т-ва за повернення на батьківщину, що скінчилася розстрілом їх лідера (Ефрона) в Москві і засланням до концтаборів поворотців до Радянського Союзу.

Всі подібні «зближення» більшовицько-ленінська диктатура завжди розглядала лише як диверсію в таборі противника для знищення його. Зараз на наших очах — нова більшовицька диверсія, цього разу в таборі церковної еміграції в Америці. Диверсія називається «зближення» в Матірню Церквою дорогою «дарування автокефалії», а властиво збереження представництва «московського патріярхату», тільки під іншою назвою. Зайвим є говорити, хто з Москви цим керує.

У друкованому документі є дуже характеристичні для більшовицької тактики місця при здійсненні таких «зближень-диверсій». У відповідь на (хай, на наш погляд, політично наївні, але, без сумніву, щирі й чесні) слова В. А. Маклакова, радянський посол (він рівночасно чекіст) Богомоллов каже: «Ми мусимо приглянутися до вас, вивчити вас, *переконатися у вашій щирості*» і навіть показати вам шлях до дальшого «зближення» — контакт з організацією «Русский патриот» (незабаром переіменована на «Советский патриот»), що була переповнена комсексотами й перебувала під наглядом паризького резидента НКВД, чекіста А. А. Гузовського.

Р. Г.

*

12 лютого 1945 о 12 годині, у полудень, посол СРСР Богомоллов прийняв групу емігрантів у складі: В. А. Маклаков, А. С. Альперін, А. А. Тітов, А. Ф. Ступницький, М. М. Тер-Погосьян, Е. Ф. Роговський, Д. Н. Вердеревський, В. Є. Татарінов і адм. Кедров.

В. А. Маклаков. Хочу пояснити, чому ми прийшли. Еміграція була різномірна, але згідна в одному: у ворожому ставленні до радянської влади. Вона вважала її головним злом, пам'ятала лише шкоду, що її ця влада заподіяла, і чекала, коли настане їй кінець. Примиритися з нею еміграція вважала зрадою і воліла тут вимирати. Це — для еміграції загальне явище; таке було також ставлення й революційної еміграції до царської Росії.

Тяжке випробування настало тоді, коли гітлерівська Німеччина, з якою радянська Росія була в союзі, почала війну з демократичними державами. Еміграція не бачила сенсу в тому союзі. Але якщо й союз Росії з Німеччиною став би непереможною військовою силою, він не міг би бути тривалим, і ми побоювалися, що за нього пізніше Росія заплатить. Тому вже перші перемоги Німеччини над Європою здавалися нам ударами по Росії, відповідальність за які ми по-

кладали на радянську владу. І коли в 1941 році Німеччина зрешті явно виступила проти Росії, небезпека здавалася величезною. Як було сподіватися, що Росія встоїть проти звитяжної Німеччини.

Тоді серед еміграції дійшло до великого розколу. Частина її однак бажала перемоги Німеччини, сподіваючися, що та перемога дасть Росії можливість самостійно вирішувати про себе. Але більшість вважала таку, навіть короткотривалу, перемогу найбільшим злом для Росії. Проте реальні події стали для нас несподіванкою. Ми не передбачали, наскільки за час нашого вигнання Росія зміцніла. Переможна Німеччина була змушена поступитися перед нею. Ми захоплювалися патріотизмом народу, завзятістю військ, майстерністю провідників. Але ми мусіли теж визнати, що все це вчинила радянська влада, яка керує Росією, що кінець цієї війни в її руках. Це міняло нашу попередню настанову до неї. І коли прихильники Німеччини намагалися прихилити еміграцію на бік Гітлера, ми почали поборювати ці течії.

Ми переконували, що перемога Німеччини була б загибеллю Великої Росії, яку захищає радянська влада, і що у війні за Росію ми з нею по одному боці барикади. І з цього треба було зробити логічний висновок: визнати, що радянська влада — національна влада, і припинити дії проти неї. Це ми проповідували не в підпіллі, а серед легальних і легко приступних шарів еміграції. Доводилося бути обережними: багато з нас і не знали, що працюють разом. І потрібна була позиція, з якої можна було звернутися до всіх; нашою метою було не приєднувати поодиноких людей, це траплялося й раніше, а сприяти примиренню цілої еміграції з радянською владою. Це — не зарозуміла претенсія вважати їх рівнорядними партнерами. Еміграція перед нею безсила. Але обидві вони репрезентували два рівноправні принципи. Еміграція обстоювала засади, на яких розвивалося життя старого світу, ви ж несли з собою основи для нового. Ви в достатній мірі реалісти, щоб знати, що нове лише тоді триває, коли сполучається з старим, що справжня перемога не в знищенні переможеного, а в примиренні його з тією перемогою. Ви на прикладі релігії переконалися, наскільки доцільність примирення ворога, якого раніше намагалися знищити. Примирення еміграції з радянською владою могло набрати значення символу відбудовування миру в Росії. І ми над цим працювали.

Після розгрому Німеччини цей процес міг би прискіпитися. Але виявилось не те. Коли минула небезпека, ззовні, в одних повернулося попереднє недовір'я до влади. Другі поспішали заявити себе на новій дорозі, не хотіли розуміти життєздатності і закономірності колишніх почувань еміграції і тим її відштовхували від себе. Треба багато працювати, щоб досягнути взаємного розуміння й замирення.

Цю працю ми провадили незалежно й будемо її продовжувати. Ми говоримо вам про це не задля власної вигоди. Як наші взаємовідносини укладуться, ніхто не може

передбачити; життя визначається не лише за бажанням людини, і не все є в нашій силі. Але коли ми визнаємо радянську владу національною владою і з нею не боремося, ми хочемо, щоб Ви довідалися про нашу роботу, яку ми провадимо на користь Росії, безпосередньо від нас. Ми більше не хочемо критися перед Вами. І врешті, всі, що думали, що доживуть свої дні на еміграції й ніколи більше не побачать Росії, щасливі, що дочекалися воскресіння Росії й можуть особисто привітати її в особі її представника.

Посол СРСР Богомолов. До війни Радянський Союз мало цікавився еміграцією. Тепер у радянському народі пробудилося деяке зацікавлення еміграцією. Ми могли сподіватися, що німці у війні з Росією використають еміграцію, що еміграція спокуситься і піде з ними. Цього не сталося. У 1929 році на Далекому Сході в рядах японців проти нас були цілі батальйони білих. Тепер ми таких батальйонів не зустріли. Поодинокі емігранти пішли на службу до німців у ролі шоферів, перекладачів, комендантів таборів, але їх було мало. Навпаки, еміграція в різних країнах виявила свої симпатії до радянського народу. До нас зверталися з проханням про прийняття в армію, пропонували вплачувати гроші на фонд оборони і т. д. Ми вважаємо це позитивним явищем і зараховуємо це.

(Далі посол згадує вияви російського патріотизму серед еміграції, але підкреслює різницю між російським і радянським патріотизмом. Останній, на його думку, більш широкий і його суть полягає не тільки в любові до Росії, але й у схваленні всіх тих змін, що відбулися в ній. Дитина любить свою матір, коли вона молода й гарна, але вона любить її й тоді, коли вона старіється. Тільки в Росії мати не постарілася, а стала молодшою і новою).

Переоцінка ставлення до Радянського Союзу відбувається тепер у буржуазних колах Заходу, але коли емігранти роблять переоцінку своїх колишніх поглядів, то це має особливе значення, бо вони росіяни.

Перед еміграцією відкриваються два шляхи. Вона може піти по тій дорозі, на яку вона буцімто стала тепер: вивчення, розуміння й акцептування того, що відбулося в Росії. Цілком природно, що зараз серед еміграції переважає російський, а не радянський патріотизм. Але цього не вистачає, і емігранти, люблячи Росію, повинні схвалити всі ті докорінні зміни, які в ній відбулися. Другий шлях полягає в тому, що еміграція після війни буде, як і раніше, ставитися вороже до Радянського Союзу. Тоді ми її лишимо її природній історичній течії і втратимо до неї будь-яке зацікавлення. Еміграція буде ізольована, старе покоління повільно вимре, а молоде буде денационалізуватися — вже зараз серед еміграційної молоді відбувається сильний процес денационалізації. В інтересах самої еміграції йти по першій дорозі й зміцнювати зв'язки з радянським народом.

(Посол просить пробачити йому, що його слова здаватимуться не цілком чемними, але в Радянському Союзі, в питаннях політичних, звикли говорити правду. Ми звикли критикувати і насамперед критикувати самі себе. Даремно за кордоном думають, що в СРСР критика не існує).

В. А. Маклаков. Я мушу додатково дещо пояснити. Якщо існує течія колишньої боротьби з радянською владою, то це не ми. Ми боротьбу припинили; від тих, що хочуть її провадити, ми відмежувалися. Самої загибелі радянської влади ми вже не хочемо. Ми знаємо, як дорого обійшлася країні революція, і ще одній революції Росії ми не бажаємо. Ми надіємося на поступову еволюцію.

Але «російський патріотизм» Ви протиставили «радянському патріотизмові». Ви пропонуєте любити Росію в тій її формі, радянській, якої вона тепер набула. Але й форми радянської Росії міняються. Росія 1918 року, яку з власного досвіду запам'ятала еміграція, не та, що її установила конституція 1936 року. І ця еволюція зовсім незакінчена. Ніхто не знає, якою буде Росія після війни. І не тільки Росія. Ви ствердили, що дуже серйозні зміни відбуваються усюди, що прірва між радянською Росією і світом дуже зменшується; але це зближення відбувається з обох сторін, обидві сторони прагнуть дійти якоїсь синтези. Що в майбутній Росії відновиться з старого, що перетриває з радянської Росії, ні передбачити, ні штучно викликати не можна. Дбати не про Росію в цілому, а лише про її сучасну, радянську форму, було б рівнозначне з наслідуванням Константина Леонтьєва, який писав: «Навіщо нам Росія, коли вона не самодержавна й не православна». Пошлюся на Ваше порівняння. Діти повинні любити свою матір і тоді, коли вона молода, і тоді, коли вона стара, коли вона здорова й хвора. Але вони люблять матір, а не її хвороби й старість. У чому незмінна суть Росії, а в чому її скороминущі форми, покаже нам життя. І тому «російський патріотизм» є більш широкий, він не виключає «радянського».

А. С. Альперін. Російська еміграція з самого початку війни стала на патріотичні позиції, радіючи перемогам червоної або російської — справа не в назві — армії, боліючи з приводу її невдач. Я мав змогу переконатися в цьому, спостерігаючи розбіжність серед еміграції, коли перебував у німецькому таборі в Комп'ені. Перевіряючи своє ставлення до того, що відбувається в Росії, еміграція ні в якому випадку не керується такими чи іншими практичними міркуваннями. Звичайно, більшість еміграції бажає вернутися на батьківщину хоч би для того, щоб умерти на рідній землі, але це не є нашою рушійною силою. Ми вважаємо, що патріотичні позиції, на які ми стали, і наше визнання радянського уряду національною російською владою є нашим моральним обов'язком, обов'язком одностороннім, без ніяких претенсій і

вимог. Відчувати й думати інакше ми не можемо. Напії позиції є виключно вислідом наших почувань і напшої любови до Росії.

Ми ділимо еміграцію на три сектори. Один визнав себе відразу «100-відсотковим прихильником радянського режиму». Позиція ясна, чітка, і ми тих людей не беремо в рахунок. Другі — протилежність перших — лишилися на давніх, непримиренних позиціях. З ними нам не по дорозі. Ми їх не беремо в рахунок. Більшість еміграції складається з людей, які відчували, що події, які заіснували, вимагають перегляду старих позицій, переоцінки деяких вартостей. До них ми повинні іти, допомогти їм розібратися в тому, що хвилює їх душі. Вони, без сумніву, підуть з нами.

А. А. Титов. Твердження, що серед еміграції відбувається процес денационалізації, не цілком вірне. Навпаки, серед всіх існуючих у Франції еміграцій російська зберегла свій національний характер краще від інших. Доказом цього можуть бути численні російські церкви, різні громадські організації. Але, на жаль, еміграція має дуже малі можливості ознайомитися з тим, що діється в Росії. Ми позбавлені будь-якого безпосереднього зв'язку, і навіть наукові й технічні журнали ми були змушені діставати через посередництво чужинців. Ми хотіли б Вас дуже просити допомогти нам діставати з Росії потрібні матеріали для ширшого ознайомлення з ними цілої еміграції; це був би кращий засіб для зближення й усунення різних непорозумінь.

А. Ф. Ступницький. Зацікавлення еміграції вивчити об'єктивно все, що відбувається в Радянському Союзі, існувало ще довго перед початком війни. Серед еміграції існували чималі групи, які поставили перед собою завдання вивчити обставини в Радянському Союзі й ознайомити чужинців з результатами своїх дослідів.

Частина еміграції лишла ще далі. Ще довго до війни існували групи, які зважали, що в ділянці внутрішньої політики треба не лише висловлюватися надто обережно, але в поодиноких випадках навіть підтримувати позиції радянського уряду. Наприклад: становище Мілюкова і преси його групи в той час, коли відбувалася конференція в Монтре, це була не критика, а підтримка лінії, що її в цьому питанні тримався Радянський Союз.

Виходячи на плятформу виразних конкретних завдань, треба ствердити, що еміграція має свій капітал. Капітал цей — знання західного світу і численні зв'язки з ним. Пан посол підкреслював, що чужинці постійно використовували еміграцію для власних користей. Це, звичайно, ненормально. Якщо ж цей капітал буде використаний Радянським Союзом, це буде нормально. Це дасть корисні наслідки і в іншому сенсі: на ґрунті конкретної роботи буде легше пригланутися до еміграції. Є всі дані припускати, що ті, хто притягне еміграцію до праці, не будуть розчаровані.

Проблема російської молоді вкрай важлива. Не відповідає правді, що російська молодь денационалізується. Особисті спостереження при досліджуванні в 1937—38 роках становища еміграції в 15 країнах Європи приводять до цілком протилежного висновку. Еміграційна молодь зокрема не виявила жодних ознак денационалізації ні на Балканах, ні в прибалтицьких країнах. Певна річ, становище складне у Франції, де російській молоді доводиться навіть відбувати військову службу у французькій армії. Це болуче питання й вимагає пильної уваги.

Д. Н. Вердеревський. Еміграція є оточена буржуазним муром, який закриває перед її свідомістю світове значення перетворення життя в СРСР. Коли еміграція зрозуміє, що наша батьківщина, в сьогоденній формі Радянського Союзу, прямує по шляху світової трансформації життя, «радянський патріотизм» стане для неї зрозумілим і природним.

М. А. Кедров. Буду говорити, пане после, як офіцер, який на чолі з іншими провадив боротьбу з Вами. Так, ми були ворогами, як сказав В. А. Маклаков. Ми боролися, особливо офіцери, відстоювали дорогу нам державність, називаєм її імператорською, яка тоді руйнувалася, ми боролися від розкладу нашу армію, яка була нашою плот'ю від плоті, кров від крові. Все, в порядку революції, оберталось в хаос, і ми стали на оборону руйнованого. Російський народ був то з нами, то з Вами, але ми програли боротьбу й пішли за кордон, розраховуючи, що російський народ, скорше чи пізніше, зрозуміє нас і приєднається до нас. Але минали роки і наші ряди проріджувалися — одні вмیرали, інші відходили, зневірившись в боротьбі. Ми ж, ті, що вели боротьбу, лишилися етикетками, позбавленими змісту. Вже в 1936—37 роках я й інші почали розуміти, що в Росії народилося нове покоління, яке не з нами, а з Вами, твориться нова державність, міцніше нова армія — процес нищення перейшов у процес будівництва.

Прийшла світова війна. Спочатку Радянський Союз пішов на угоду з Німеччиною. Ми, росіяни за кордоном, вітали це, розраховуючи, що в процесі війни Росія лишиться незайманою і ще більше зміцніє. Але Німеччина в своїй гордості пішла проти Радянського Союзу. Ми плакали кривавими сльозами, коли слухали про перші поразки і сотні тисяч російських полонених, але в глибині душі ми далі вірили, що Радянський Союз переможе, бо для нас він являв собою російський народ. Ви правильно підкреслили, пане после, що німцям не вдалося потягнути за собою нашу еміграцію — лише одиниці, мріючи про свої маєтки, пішли за ними, коли німці не переставали повторювати, що російський народ тільки й надається як добриво для «великого німецького народу». Радянський Союз перемиг — Росія врятована і врятований цілий світ. Нова державність і нова армія виявилися незвичайно завзятими і сильними, і я з вдячністю вітаю їх і їх вождів.

М. М. Тер-Погосян. Нинішня наша зустріч це не переговори сторін, бо ні в якому разі не можуть бути сторонами представники найбільшої держави і група емігрантів. Це диспропорція, і ми це добре розуміємо. Але в певному значенні, в окресленому пляні, ми — сторони: як представники різних угруповань російського суспільства, яке постійно змагалося здійснити соціальну справедливість. Боротьбу з радянською владою ми вели в ім'я цієї правди. Ми вели цю боротьбу не з особистих або класових мотивів. Ми, соціалісти, боролися з радянською владою з огляду на методи здійснення ідеалів соціальної справедливості і в першу чергу в ім'я величчя нашої батьківщини. Ми вважали, що радянські методи якраз зневажають ті ідеали, які нам були дорогі.

Не цілком точні твердження, що російська еміграція денаціоналізується. Незалежно від тяжких умов життя еміграція наполегливо намагається зберегти свою рідну мову. Російська еміграція, правдоподібно, єдина, серед якої дуже мала кількість натуралізується.

Якщо б поняття «російський патріотизм» не було наперед визначене іншим, то було б справедливо називатися нам російськими патріотами.

Е. Ф. Роговський. Під час німецької окупації південної Франції, при участі в різних організаціях «резистансу», мені доводилося мати зв'язок з колишніми військовими полоняними, рядовиками й офіцерами червоної армії. Ці зустрічі й розмови з радянськими людьми переконують мене, що між ними й еміграцією немає істотних розбіжностей — навпаки, і одні й другі скоро знаходять спільну мову. На питання емігрантів про можливість повороту на батьківщину радянські люди постійно відповідали: «Якщо спільно боролися проти спільного ворога, то, звичайно, повернетесь».

Я є оптиміст і вірю у можливість щирого зближення й взаємного зрозуміння. Ви повинні забезпечити нас необхідними матеріалами, щоб через публікації і доповіді ознайомити широкі кола еміграції з тим, що являє собою Радянська Росія і які її досягнення.

В. Е. Татарінов. Треба висловити побажання, спрямоване в першу чергу до еміграції, а потім до радянської промисловості: у всіх розмовах, які без сумніву будуть, менше говорити про минуле, про те, хто і коли правильно чи неправильно діяв, а думати про майбутнє, про ті спільні основи, які стоять перед усіма росіянами.

Посол СРСР Богомолов. Ті зміни, які відбулися серед еміграції, ми вважаємо позитивним явищем і ставимося до них з симпатією. Вашу заяву про припинення боротьби з радянською владою ми розглядаємо як позитивний факт. Він багато глибший, ніж майбутня доля еміграції. Але деяке недовір'я до еміграції цілком зрозуміле. Ми мусимо приглянутися до вас, вивчити вас, переконатися у вашій щирості.

Якщо ми в цьому переконаємося, то ставлення до еміграції зміниться. Не збираюся визначати реченці, але у всякому разі на загальне вирішення, на загальну амністію, як говорять серед еміграції, розраховувати не можна. Якщо зміни, які зайшли серед еміграції, не є поверхові, то перед еміграцією відкриваються цікаві перспективи. Цілком можливе, що ті, які бажають повернутися на батьківщину, зможуть це зробити.

(Далі посол відповів на заувагу В. А. Маклакова. На його питання, що лишається стабільним у Радянському Союзі, посол сказав, що у всіх тих змінах, які відбуваються, основні риси системи лишаються незмінними. Багатство країни — земля, надра, заводи й фабрики — належать цілій державі й не можуть бути об'єктом приватної власності; тим самим не можуть бути джерелом експлуатації людини людиною. В СРСР немає соціальних клас у колишньому розумінні. Класи відрізняються між собою лише формою праці. Є робітники, селяни-колгоспники й інтелігенція. Ця інтелігенція відіграє в СРСР дуже велику роль. Вона в головному складається з дітей селян і робітників. У вищих навчальних закладах Радянського Союзу навчається більше людей, ніж у цілій Європі; їх 500 тисяч. Але всі ці класи творять одну цілість, і між ними немає суперечностей. Інша властивість Радянського Союзу — цілковита рівність між усіма народами, які заселяють Радянський Союз. Ці властивості викликали радикальні зміни в психології народу, і ця психологія стала новою. В результаті створилося з'єднання цілого народу, яке виявилось під час війни. Тобто те, що було зроблене за війни, не можна пояснити ніякою диктатурою. Таке з'єднання обумовлювало й ставлення народу до його минулого. Народ не боїться минулого, він його цінує і знає, бере з нього тільки краще. Радянський народ з повагою і пошаною ставиться до реформ Петра Великого і дій тих колишніх російських урядів, які працювали на благо Росії. Ось чому тепер дають ордени імені Суворова, Кутузова, Олександра Невського! У цьому не вільно шукати будь-якого повороту у минуле. Минулого не повернеш, ні монархії, ні того ладу, який промайнув між лютим і жовтнем. Так само треба й дивитися на зміну відношення уряду до православної церкви. Раніше, коли православна церква ставилася вороже або байдуже до радянського режиму, ставлення уряду до неї було таке саме. Православна церква сама змінила своє наставлення до радянської влади, під час війни вона пішла разом з радянським народом, і радянський уряд вважає це природним і позитивним явищем. Собор православної церкви, який засідав у Москві, переслав привіт радянському урядові, а голова останнього вітав собор.

Посол ще раз звертає увагу на те, що психологія стала іншою. Радянські люди читають і люблять Толстого й Достоевського, але вони дуже далекі від їх героїв. Ми люди тверезі, знаєм, чого хочемо, тому і перемагаємо.

Відповідаючи Ф. А. Ступницькому, посол каже, що повинен зникнути поділ на червону і білу Росію, як повинна зникнути можливість використання еміграції ворогами Росії.

Під час розмови посол запросив всіх присутніх випити за радянський народ, за червону армію і за маршала Сталіна. Потім піднесено тост за здоров'я посла і всіх присутніх.

Прощаючися, посол висловив надію, що між тими колами еміграції, представників яких він бачить зараз, і групою «Русского патриота» не дійде ні до яких сутичок. Ви всі, каже посол, властиво стоїте на однакових основних позиціях, а нюанси в переконаннях цілком зрозумілі, й у цьому немає нічого злого).

Зустріч закінчилася о 2 годині по полудні.

Хрущов, Україна і політика Москви

Мирослав Прокоп

ЧИ СПРАВДІ СПОГАДИ ХРУЩОВА?

У грудні 1970 появилася в США англійською мовою книжка, що її популярно називають спогадами Хрущова.* Упродовж чотирьох тижнів до появи цієї книжки деякі її частини друкувалися в різних англійських, американських, французьких і німецьких журналах та газетах. Тоді зразу ж розгорнулася в міжнародній пресі дискусія про те, чи справді це автентичні документи, що вийшли від самого Хрущова. Таку дискусію викликали різні причини.

Насамперед, щойно на Заході заговорили про книгу спогадів Хрущова, у московській «Правді» від 17 листопада 1970 появилася заява за його підписом, в якій м. ін. кажеється: «ніяких мемуарів, чи матеріалів мемуарного характеру я ніколи нікому не давав». Звичайно, таке заперечення саме собою ще нічого не значить. Багато чого друкується в радянській пресі від імени радянських громадян, але на це вони ніякого впливу не мають. «Правда» чи «Известия» час від часу друкують імена громадян СРСР під обурливими деклараціями, наприклад, проти насильств грецьких полковників над політичними в'язнями (боронь Боже, не проти концентраційних таборів у Радянському Союзі), але про своє обурення ті громадяни деколи дізнаються власне з цієї «Правди» чи «Известий». Можливо, що згадану вище заяву Хрущов справді написав чи вона написана в погодженні з ним. Проте могло бути й так, що він до неї жодного відношення не мав. Але чи тоді знайшлася би така радянська газета, яка надрукувала б його спростування?

Одначе сумніви щодо автентичності спогадів Хрущова посилило також те, що швидко стало відоме: у справу передачі цих мемуарів був замішаний радянський журналіст Віктор Люїс, про якого знають, що він на доручення КГБ влаштовує різні провокації у зв'язках з чужинцями. Декілька років тому Люїс, щоб компромітувати Світлану Алілуєву, пропонував західнім видавництвам інший примірник її спогадів.

Скептицизм викликало й те, що спогади Хрущова появилися на Заході як документи ніби захальвної літератури. А це вже саме надає їм пікантного характеру. Бож автором

* *Khrushchev Remembers*. With an Introduction, Commentary and Notes by Edward Crankshaw. Translated and Edited by Strobe Talbott. Little Brown and Company. Boston—Toronto, 639 pp.

цих захлаявних документів має бути не будь-хто з відомих чи невідомих досі, але численних у Радянському Союзі опонентів режиму, а сам недавній ще оберпрокурор радянської цензури і погромник всякого вільного слова.

Проте спір за автентичність чи неавтентичність спогадів Хрущова не здається сутнім для оцінки самої книги. Поперше, видавець книги, англійський дослідник Едвард Кренкшо, сам у передмові вяснює, що в книзі йдеться не про запліяновані і написані Хрущовим спогади, а про записи його виступів і висловлювань при різних нагодах, правдоподібно найчастіше при зустрічах з різними людьми, під час яких він розповідав про своє приватне і політичне минуле, про обставини, в яких він діяв, і про людей, з якими співпрацював. Тому й книга називається «Хрущов пригадує». Чи ті розповіді Хрущова хтось з присутніх брав на магнетну стрічку, чи інакше записував, чи робив це зразу, чи після того, — особливого значення не має. Коли порівняти те, що записане, з офіційними виступами Хрущова, з його промовами, а зокрема з його виступом на 20 з'їзді КПРС, в якому він уперше заговорив про злочини Сталіна, то не залишається сумніву, що те, що написано в книзі спогадів Хрущова, по суті віддзеркалює його думки й оцінки. Подруге, що важливіше, у книзі немає нічого такого, що в такій чи іншій формі не було б уже відоме з численних радянських і нерадянських писань про СРСР і його політику.

У світлі таких фактів зайво також серйозно брати до уваги різні спекуляції західної преси про те, які сторонні чинники, радянські і нерадянські, стоять за спогадами Хрущова. Є такі, які, як згадано, кажуть, що спогади перейшли через руки КГБ. Але є інші, які переконують, що такий документ може бути в інтересі тільки ворогів Радянського Союзу, отже, що його «спрепарували західні розвідки. Інші вважають, що документ віддзеркалює внутрішню боротьбу в Кремлі і спогади пустили у світ нібито кремлівські «ліберали», щоб ударити по сталіністах. Ще інші думають, що є якраз навпаки, що власне сталіністам такий документ потрібний для того, щоб розправитися з «лібералами» типу Хрущова, що опоганюють перед світом цілу радянську систему. Врешті, останньо з'явилися такі дотепні західні журналісти, які кажуть, що, мовляв, спогади Хрущова приготовані у спільній кухні радянської й американської розвідких служб...

У таких умовах краще, читаючи спогади Хрущова, зупинитися на фактах й оцінках, що більше чи менше відомі з інших джерел, не турбуючися тим, хто за ними стоїть. А ті факти потрясальні. Того, що у спогадах Хрущова написано про сталінську кліку, вистачало б для того, щоб перед будь-яким трибуналом посадити її на лаву підсудних за злочини народовбивства. Щобільше, названих Хрущовим фактів вистачає також для того, щоб усяку комуністичну диктатуру в минулому і сучасному відкинути як жорстоко антинародну і реакційну систему поневолення народів і людини. Цікаве

при тому те, що Хрущов, як один з найближчих співробітників Сталіна, говорить про його злочини, про усю гнилизну найближчого його оточення радше спокійно, часто дотепно, деколи зідхаючи з приводу непотрібних жертв, кажучи навіть раз, що йому не давало спокою його сумління, коли одного з його співробітників на Україні в 1938 році безпідставно обвинувачували в саботажі (як гинули сотні тисяч жертв безглузкого терору, сумління Хрущова не озивалося), але в кінцевому результаті йому стало «страшенно прикро», коли Сталін помер. Це точно, як в іншого міжнародного злочинця, колишнього найближчого співробітника Гітлера, що його судили у Нюрнберзі, Альберта Шпера. Недавно він теж опублікував книгу спогадів, з яких виходить, що він також був зачарований індивідуальністю Гітлера, хоч зблизька бачив усю злочинність і моральний розклад гітлерівської системи.

ХРУЩОВ НА УКРАЇНІ

Для українця особливе значення спогади Хрущова мають у тих місцях, де він пише про своє перебування на Україні і про політику Москви стосовно нашого народу. Вони вартісні для нас тим, що в чужинецького читача вони не можуть залишити сумніву щодо того, що російські шовіністи ніколи не почували себе безпечно на Україні, що завжди в ній вони бачили мариво сепаратизму, що з тим прагненням нашого народу до незалежності вони боролися засобами терору, врешті, що взагалі національне питання в Радянському Союзі грає першорядну роль і політика керівників КПРС спрямована на те, щоб зберегти імперію і, коли тільки є нагода, поширити її кордони.

Ось у 1928 році тодішній перший секретар ЦК КП України Лазар Каганович викликав Хрущова з Юзівки (пізніше Сталіне, тепер Донецьке) на пост заступника керівника організаційного відділу ЦК партії в Харкові, в тодішній столиці УРСР, а звітти швидко пересадив його до обласного комітету партії в Києві. Хрущов каже, що київська партійна організація не втішлася довір'ям у Москві, що Київ був «твердиною українських націоналістичних елементів», що «націоналістичною була київська інтелігенція, яка гуртувалася біля Академії наук, у проводі якої стоїть Михайло Грушевський» (видавці неграмотно пишуть «Грушицкі»). Тому, пише Хрущов, «я знав, що українські націоналісти в Києві будуть дивитись на мене як на безнадійного русака». Але виходить, що власне тому Каганович, сам не українець, хотів мати в особі не-українця Хрущова довірену особу в Києві. Цей самий аргумент своєї чужості серед українців Хрущов висунув перед Сталіном, коли в січні 1938 його вдруге вислали на Україну, цим разом у ролі першого секретаря ЦК КП(б)У. Хрущов казав, що він як росіянин погано почувася себе серед українців. Але, як і Кагановича, це не перекона-

ло Сталіна, якому Хрущов здавався якраз відповідним кандидатом на гавляйтера України.

Треба пригадати, що це був час тотального погрому української інтелектуальної верхівки, що розгромлені були також партійні кадри УРСР.¹ Коли Хрущов прибув на Україну, там не існував ні український ЦК, ні уряд УРСР. Виглядало, що вже чистити немає кого. А все ж Хрущов почав своє володіння на Україні новою хвилею терору. Він пише, що з допомогою «товариша» Серова йому «вдалося поставити Україну на ноги».

Хто такий Серов і як він помагав Хрущову «ставити Україну на ноги»? Серов працював на початку 1930-их років в особистому секретаріаті Сталіна, брав участь у встановленні нових порядків у Прибалтиці після окупації тих країн у 1940 році, того ж року він став шефом НКВД на Україні замість Успенського, який загинув після упадку в Москві Ягоди, тодішнього шефа всесоюзного НКВД. У 1943—44 роках Серов керував виселенням чеченців, інгушів, калмиків та кримських татар; у 1945 році він був заступником керівника Смершу в окупованій радянською армією частині Німеччини, а в 1954—58 роках був шефом КГБ в Москві. Біля 1961 року Серов попав у неласку і зник безслідно з кремлівського Олімпу. Хрущов каже, що Серов був «чесний і гідний довір'я товариш», що він був відмінний від його попередників на Україні, які «набили руку на організації провокацій, на арештах невинних людей і видобуванні від них зізнань засобами рафінованих тортур». Таких метод Серов нібито цурався. Це очевидна брехня. У зв'язку з вищезгаданою кар'єрою Серова його особа надто добре відома на Заході.

Ось як характеризує Серова Едвард Кренкшо у передмові до спогадів Хрущова: «Він не був ентузіастичним вбивником, але «це був здібний адміністратор, холодний, цинічний, безоглядний, людина, що без вагання вбиває, коли цього треба, людина, що організовує масові вивози людей, а відтак, повернувшись з праці додому, появляється в товаристві на якомусь прийнятті як дружній, приемний, ввічливий співрозмовець».

Не від речі згадати, що ця «дружня і приємна людина» вміла, якщо виникала потреба, також публічно показати зуби. Коли на 15 з'їзді КП(б)У в травні 1940 року, вже після окупації західних областей, тривав навальний наступ на «українських буржуазних націоналістів», Серов, як писав тодішній «Більшовик України» за червень 1940, закликав «загострити увагу керівних партійних і радянських організа-

¹ Цей період у найновішій історії України документований свідченнями очевидців і численними дослідженнями на Заході. Пор., напр., П. Павлов, «Разгром совнаркома Украины». Из воспоминаний консультанта совета народных комиссаров Украины». «Народная правда», ч. 4, Париж, червень, 1949, стор. 17—18. *Stalinist Rule in the Ukraine*. By Hryhory Kostyuk. Frederick A. Praeger, New York 1960, 162 pp.

цій, а також чекістів, які працюють у західніх областях, що перебувають у складній господарській і політичній обстановці». Щобільше, там таки Серов сказав, що ворожі елементи прокралися навіть у ряди «чекістів України».

Зрештою, на що спиралося те «ставання на ноги» на Україні, говорив ще в липні 1939 року сам Хрущов: «Тепер ми стоїмо на ногах міцно і твердо, як ніколи, тому, що ми ґрунтовно очистили свою країну від ворожого охвістя, цих підлих фашистів: троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів».²

Правда, уже в лютому 1940 Хрущов не був такий певний, кажучи, що «вороги в нас ще не подошли... деякі ще залишились».³ Так оцінював Хрущов становище на Україні після двох років його урядування на нашій землі, дарма що за той час він і Серов не сиділи з покладаними руками і добре орудували сокирою. Інакше не здобув би Хрущов визнання ще на 14 з'їзді КП(б)У в червні 1938, на якому, як писав «Більшовик України» за липень 1938, стверджено, що «нещадне викорчовування ворогів — троцькістів, бухарінців, буржуазних націоналістів й іншої шпигунської погані розпочалось лише після того, як ЦК ВКП(б) надіслав на Україну для керівництва ЦК КП(б)У стійкого більшовика-сталінця Мижиту Сергійовича Хрущова».

Про те, які умови життя для українського народу створило те хрущовсько-сталінське керівництво, розповідає дещо і сам Хрущов. Ось один приклад.

У той час, коли на Україні, як зрештою в усьому Радянському Союзі, шалів масовий терор, Сталін і його кліка намагалися потребу такого терору виправдати якось перед світом. Тому вони пускали провокаційні чутки, нібито в Радянському Союзі діють якісь організовані антирежимні сили, що займаються шкідництвом і шпигунством. Відомо, що під таким гаслом відбувалися в СРСР у 1936—38 роках монстр-процеси проти колишніх конкурентів Сталіна і тих, які опонували проти його персональної диктатури. Але після ліквідації тих опозиційних груп прийшла черга на звичайних громадян. Тому, коли на весні 1938 року в колгоспах західніх областей тодішньої УРСР, що межували з Польщею, почали з якихось невідомих причин гинути коні, зразу знайшлося вияснення: коней отруюють українські націоналісти, що служать Німеччині. Результат такого провокаторського обвинувачення був такий, що київське НКВД, тоді ще під управою Успенського, провело масові арешти серед українських спеціалістів сільського господарства, які, як можна було сподіватися, швидко призналися, що вони отруювали коней на доручення гітлерівської розвідки.

Хрущов каже, що в нього виринули сумніви щодо достовірності тих визнань, і він доручив Успенському привес-

² «Більшовик України», ч. 8, серпень 1939, стор. 2.

³ «Більшовик України», ч. 3, березень 1940, стор. 46.

ти до себе двох із арештованих: одного професора Харківського ветеринарного інституту, за національністю єврей, і директора Харківського інституту тваринництва, українця. Вони без вагань заявили йому, що вони є справді німецькі шпигуни та назвали хемічну формулу отрути, якою нищили коней. Хрущов доручив групі хеміків зладити таку мішанку і дати її коням. Відразу виявилось, що вона коням взагалі не шкодить. Тоді Хрущов вирішив призначити окремі комісії, що мали ще раз перевірити цю справу. Це не давалося легко. Учені відмовлялися брати на себе такі обов'язки, бо, як каже Хрущов, тоді з'ясувалося, що такі комісії вже призначалися раніше і їх членів пізніше арештували, а деяких ліквідували. Щойно під тиском Хрущова погодився перевірити питання нібито саботажу і шпигунства тодішній президент Академії наук УРСР Олександр Богомолець. Утворено було дві комісії, склад яких затвердило міністерство сільського господарства СРСР (не УРСР!), а до них, для певности, як пише Хрущов, додали ще одну комісію, складену з самих росіян з Москви під керівництвом проф. Вертинського. Одна українська комісія, під керівництвом проф. Добротька, прийшла до висновку, що коні гинуть від грибка, який прикинувся на вогкому сіні. Тому, казав він, треба тільки висушити сіно й усе буде в порядку. Вертинський спочатку заперечував такий висновок Добротька, але остаточно погодився. Хрущов каже, що Добротькові дали за цю знахідку орден «червоного прапора». Що сталося з іншими українськими вченими, яких арештували і які раніше визнали себе винними в саботажі, він не згадує.

Антиукраїнську політику Москви Хрущов намагається деколи пояснити особистою ненавистю Сталіна до України, а самого себе представити як приятеля українського народу і оборонця його діячів перед несправедливими обвинуваченнями. Хрущов розповідає, наприклад, про переслідування Олександра Довженка за його фільм «Україна в огні» (1943), в якому Сталін, Каганович, Маленков й інші добачували вияви «українського націоналізму». «У той час, — каже Хрущов, — було в звичай обвинувачувати українців у націоналізмі, незалежно від того, чи були на це докази». Довженка судили на засіданні Центрального Комітету, його також викликав і ганьбив Сталін. Хрущов не каже, що це не було перше й останнє цькування Довженка, що його позбавили права жити на Україні та що остаточно репресії привели геніального режисера до передчасної смерті.

Хрущов лише принагідно підтверджує масову голодову катастрофу на Україні в 1933 році. Західнім дослідникам давно відоме, що тодішня верхівка КП(б)У довгий час піддавалася тискові Москви в справі насильної колективізації і грабунку хліба з України, але вже на т. зв. III всеукраїнському з'їзді рад у липні 1932, на який Сталін прислав Молотова і Кагановича з Москви, керівники українського ЦК проісталися такої політиці, що мусіла довести існуючу вже тоді кри-

зову ситуацію в сільському господарстві до масового голоду.⁴

Хрущов каже, що тодішній секретар Київського обкому Демченко прибув спеціально до Москви і з'ясував Мікоянові катастрофічний стан на Україні. Він розповів про цілі поїзди, якими привозять групи померлих з голоду українських селян, і безуспішно просив Мікояна звернутися в цій справі до Сталіна. Демченка розстріляли під час винищення верхівки КП(б)У.

Більше Хрущов говорить про голодову катастрофу на Україні в 1946 році. Ця українська трагедія досі мало досліджена. Свого часу перші вістки про тодішній голод дісталися на Захід завдяки повідомленням організованого визвольного підпілля: від діючих тоді в західних областях ОУН, УПА та УГВР. На жаль, до тих інформацій ставилися на Заході доволі спектично. Але тепер видно, що ці повідомлення зовсім не були перебільшені. Хрущов пише про справжню голодову катастрофу, про випадки людоїдства у Київській, Одеській і Полтавській областях. Він каже, що причиною голоду було те, що Україна мусіла виконати плян хлібоздачі, який їй був зовсім не під силу. Москва вимагала 400 мільйонів пудів збіжжя в 1946 році, коли, за підрахунком українських спеціалістів сільського господарства, вона не могла здати більше 100—200 мільйонів. Хрущов називає такий високий плян «здиством» і заявляє, що до нього зверталися партійні і державні органи УРСР з «потрясальними листами», в яких переконували, що такі високі задачі приведуть до голодової катастрофи, але він, хоч перший секретар ЦК КП(б)У і голова уряду УРСР, не міг нічого зробити, бо усе залежало від Москви. Коли Хрущов просив Сталіна знизити плян, Сталін назвав його м'якотілим, а місцеві енкаведисти робили на нього доноси, що він «український націоналіст».

Якщо це правда, то таке обвинувачення на адресу Хрущова не позбавлене пікантності, бож тут мова про людину, яка сама послала тисячі українців на знищення, до в'язниць і концентраційних таборів, обвинувачених в українському націоналізмі.

Не менш брутално ставилася Москва не тільки до всього народу, але й до тих, хто їй вірно служив. Довголітній голова уряду УРСР, також член уряду СРСР, Улас Чубар, був арештований у 1938 році і рік пізніше розстріляний. Хрущов описує, як одного дня, коли він сидів у бюрі Сталіна, зателефонував Чубар. Сталін поговорив з ним коротко і потім сказав Хрущову, що Чубар з плачем переконував його, що він є чесна людина, щиро віддана партії. Хрущов пише, що в словах Сталіна були нотки приязні до Чубаря. Наступного дня Чубаря арештували...

⁴ Інформації про це є в тодішній пресі, зокрема в повідомленнях московської «Правди», наприклад, 9 липня 1932. Пор. також згадувану вище англomовну студію Григорія Костюка, стор. 18—21.

Згідно з настановами КІРС щодо визвольної боротьби українського народу Хрущов говорить про боротьбу ОУН і УПА як про німецьку інтригу, додаючи, що в західніх областях «українські націоналісти завдали нам більше клопоту, ніж хтонебудь інший у період між підписанням договору з німцями в 1939 році і вибухом війни». Проте, щодо боротьби ОУН і УПА під час німецької окупації України Хрущов визнає, що «в другій половині війни він боровся зарівню проти нас і проти німців». «Він» — це Степан Бандера, про якого Хрущов каже, що він нібито був священиком і що, мовляв, більшовики зробили помилку, коли у Львові звільнили його з в'язниці. Про пізніші події в західніх областях Хрущов свідчить: «Пізніше, після війни, ми втратили тисячі людей у жорстокій боротьбі між українськими націоналістами й органами радянської влади».

Винищування українського народу в сталінські роки було пов'язане з авантюрами московської закордонної політики. У цьому не було нічого нового. Упродовж сторіч українці платили кров'ю за російські підйої чужих теренів. Хрущов оловідає, що на фінський фронт зимою 1939 року висилали частини червоної армії, складені в більшості з українців. Там вони гинули тисячами, бо не були при звичаєні до тамошніх кліматичних умов і не могли встояти проти досвідчених фінських вояків. Але коли надходили вістки про катастрофічне становище радянських військ на фінському фронті, Сталін обурювався на українців, які, мовляв, не хочуть воювати.

Варто згадати, що Хрущов з відвертим цинізмом говорить про плянування агресії СРСР проти малої Фінляндії. Не менш одверто він розповідає про те, як північно-корейські комуністи готували і здійснили напад на Південну Корею. Як відомо, пізніше представник СРСР в Об'єднаних Націях Андрей Вишинський брехав, що корейську війну почали південні корейці за намовою Даллеса, США чи взагалі західніх імперіялістів. Але таку поведінку Хрущов вважає самозрозумілою. Він каже, що коли йдеться про фінську війну, то хоч її спровокувала Москва, «е, очевидно, інші версії щодо тих подій: говориться, що фіни перші почали стріляти і ми мусіли відстрілюватися, що це й привело до війни». До речі, коли 1 вересня 1939 Гітлер виступив з промовою перед райхстагом кілька годин після того, як німецькі танки перейшли кордон Польщі, що й стало початком другої світової війни, він також обвинувачував польський уряд у тому, що поляки перші почали стріляти. За це, як відомо, гітлерівців судили в Нюрнберзі. Цікаве, що Хрущов визнає, ніби Сталін і його товариші розраховували на капітуляцію Фінляндії і були дуже заскочені, коли фіни почали боронитися. Подібно північно-корейські комуністи переконували Сталіна, що південь швидко скапітулює, отже, небезпек у цій авантюрі немає.

Особливу вартість мають спогади Хрущова для оцінки

ваги України й інших неросійських народів у ширшому з'ясуванні намагань Лаврентія Берії виграти на національному питанні в боротьбі за владу в СРСР. Про такі намагання Берії стало частинно відомо вкоротці після смерти Сталіна. 13 червня 1953 радянська преса повідомила про усунення першого секретаря ЦК КП України росіянина Леоніда Мельнікова за русифікацію шкіл у західних областях, і коли на його місце призначили українця Олексія Кириченка, у міжнародній пресі появилися коментарі, що в боротьбі за владу в Кремлі національне питання починає грати серйозну роль. Пізніше одначе такі голоси затихли.

Тепер Хрущов додає чимало нового до цього питання. Він каже, що у той час ЦК КПРС розглядав не тільки справу Мельнікова, але й взагалі питання національних кадрів у неросійських республіках. Були виготовлені меморандуми з пропозиціями призначати на керівні пости в Білорусії, в балтицьких та інших республіках людей даної національності. Хрущов каже: «Ми прийняли постанову, що пост першого секретаря в кожній республіці має посідати місцева людина, а не росіянин, присланий з Москви». Далі Хрущов каже, що Берія «вимагав покінчити з перевагою росіян у керівництві неросійських республік».

Ясно, що такі пропозиції мусіли налякати російських шовіністів. Слухаючи такі вимоги Берії, Хрущов сказав Маленкову, який тоді був головою уряду СРСР: «Чи ви не бачите, куди це все веде? Це веде до катастрофи». Свідчення дуже вимовне. Воно показує, що змова проти Берії, яку відразу почали організувати Хрущов, Молотов та інші, в результаті чою вже на початку липня Берію арештували під час засідання політбюро і швидко розстріляли, була зумовлена не тільки тим, що Берія на свій лад плянував переворот у Кремлі, але й тим, що у своїх заходах він хотів використати ненависть неросійських народів до російських шовіністів. А це загрожувало імперії. Не диво отже, що в змову проти Берії дав себе зразу втягнути маршал Жуков й інші репрезентанти шовіністичної кліки в червоній армії.

Звичайно, це не значить, що Берія справді щиро думав про якусь перебудову СРСР на національному принципі і про пошану прав неросійських народів. Радше можна припускати, що, як Сталін, він зрештою шукав би підпори в реакційних колах імперії.

ХРУЩОВ ПРО СВОЇХ ТОВАРИШІВ

Книжка спогадів Хрущова також багата на документи, що свідчать про реакційність і антинародний характер режиму комуністичної диктатури. Хрущов дає чимало доказів морального розкладу в сталінській верхівці. Рівночасно, однак, вражає нещирість самого автора. Наприклад, Хрущов пробує переконати читача чи, може, слухача, що ще в січні 1934 він вірив у демократичний характер виборів до керівних

органів партії. Він каже, що коли на 17 з'їзді КПРС його вперше обрали до ЦК, він «був вражений демократичною процедурою виборів». Мовляв, він щойно пізніше дізнався, що усі кандидати до ЦК мусіли бути попередньо апробовані Сталіном. Це звучить наївно, коли пригадати, що 17 з'їзд КПРС неофіційно тоді називали «з'їздом переможців» і це був час, коли персональна диктатура Сталіна вже була закріплена, коли опозицію тотально розгромили, позбавили її всякого впливу в партії і тільки ждали нагоди, щоб її фізично ліквідували. Це й сталося в наступні роки. Як розумів Сталін демократію, Хрущов сам показує на наступному прикладі.

На весні 1947 року захиталася позиція Хрущова, який тоді був першим секретарем ЦК КП України і головою уряду УРСР. Передусім погано, чи радше катастрофічно, виглядали справи в сільському господарстві України. З опису Хрущова виходить, що загрожувало повторення голодової катастрофи 1946 року. На «допомогу» Хрущову прислали з Москви Кагановича і Патолічева. Хрущов сказав їм так: «Нам треба приготуватися до посівної кампанії. Люди голодують. Є випадки канібалізму. Якщо ми не організуємо допомоги проти голоду, немає що говорити про посівну кампанію». А «демократичне» призначення двох згаданих висланників з Москви на Україну відбулося, за словами Хрущова так:

«Сталін сказав: „Хрущов буде головою ради народних комісарів України, Каганович першим секретарем, а Патолічев буде секретарем ЦК КП України для справ сільського господарства”.

„Дуже добре”, — відповів я. — Ми скликали пленум Центрального Комітету України і ратифікували рішення Сталіна».

Достеменно так, як виправдування гітлерівців у Нюрнберзі, звучить запевнення Хрущова, що він не знав, куди НКВД висилало арештованих людей, мовляв, не було в партії звичаю про це питати. Це було в середині 1930-их років. Коли ж мова про повоєнний час, то Хрущов визнає, що він «міг деколи підписати вирок». Мова про вирішування життя або розстрілу людей, долю яких розглядало московське політбюро. Очевидно, там говорили тільки про долю найвидатніших членів партії, а про менших, а тим більше про непартійних, вирішувало саме НКВД. За словами Хрущова, ця процедура виглядала так: коли слідство було закінчене, а Сталін визнав це потрібним, він підписував вирок сам на засіданні політбюро, а тоді давав до підпису іншим. «Ми підписували, навіть не дивлячись на це», — каже Хрущов. Це називалося «колективне засудження».

Описуючи цю варварську сцену, Хрущов, мабуть, не подумав про те, що конституція СРСР теоретично гарантує громадянам СРСР незалежність судів і судових вироків. Дивно звучить, коли після цього Хрущов в іншому місці заявляє, що ще довго по смерті Сталіна «ми не могли уявити, що

всі ті екезекуції під час чисток були з легального погляду звичайними злочинами».

Кваліфікація правильна, але дуже спізнена. Коли по смерті Сталіна Хрущов питав генерального прокурора СРСР Руденка, які були підстави для згаданих засудів, «товариш Руденко відповів, що з погляду юридичних норм не було жодного доказу для засудження тих людей, щоби́льше, навіть для того, щоб їх судити. Основою для слідства служили особисті зізнання, що їх вибивали з арештованих засобами фізичних і психологічних тортур». Правда, така оцінка вартости радянського судівництва не перешкоджає тому ж Руденкові, що від 1953 року й досі є генеральним прокурором СРСР, апробувати драконські присуди, видані на Валентина Мороза, Святослава Караванського, Михайла Масютка, Опанаса Заливаха, Левка Лук'яненка, Івана Кандибу, Даніеля, Сиянвського, Богораз, Григоренка, Гінсбурга, Галанскова чи інших, дарма що їх діяльність теоретично не порушувала діючих у Радянському Союзі законів.

Хрущов часто ніби висловлює своє обурення з приводу того, що діялося за часів Сталіна, але відповідальність за це складає на інших.

Чорним духом у той час мав бути передусім Берія. Він був англійським агентом, гвалтував малолітніх дівчат; він навіть відповідає за злочини самого Сталіна. Таке вяснення в устах Хрущова не може нікого дивувати, бож Берію його власні товариші давно розстріляли. Але коли б Хрущов зізнавався як свідок прокуратури на процесі проти, наприклад, Кагановича, Маленкова чи інших, то самих його зізнань також вистачило б для їх засудження. Ось, наприклад: «Каганович так завжди потакував Сталінові, що він зарізав би рідного батька, коли б Сталін моргнув... Каганович був завжди поганим плазуном... арештовував людей направо і наліво». Коли Сталін безпідставно кинув обвинувачення на його брата, Михайла Кагановича (єврея!), що він був гітлерівським агентом і мав стати членом квіслінгівського російського уряду після упадку Москви, Лазар його не боронив, у результаті чого Михайло поповнив самогубство.

Подібне було з Молотовим. Його жінку, також єврейку, Сталін заслав до концентраційного табору, але Молотов далі перебував в оточенні Сталіна. Ворошилов, Мікоян чи інші були, за словами Хрущова, «найкраще поінформовані про справжні причини сталінських репресій». А щодо Маленкова, то «сотні людей репресували і ліквідували там, куди Сталін посилав Маленкова заводити порядок».

Про двох інших членів політбюра, Жданова, який у другій половині 1940-их років був диктатором над радянськими діячами культури, і Щербакова Хрущов каже, що вони були хронічними п'яницями. Багато пив і змушував своїх співробітників пити сам Сталін, а часті прийняття в нього перетворювалися звичайно на пияцькі оргії. Де в чому вони нагадують описи Шпера про подібні обіди чи вечері в Гіт-

лера, який, як і Сталін, почував себе дуже осамітненим без товариства. В оточенні Сталіна панувала атмосфера забриханості й інтриг. Хрущов каже, що він і його товариші брехали Сталіну навіть тоді, коли він їх питав, чи вони хочуть істи. Відмовлятися — значило йому суперечити.

Хрущов розповідає, як одного разу Сталін у нападі доброго настрою (чи радше нахабства) наказав не наймолодшому вже тоді Хрущову танцювати гопака. Хрущов два рази не думав, бо, як він сам каже, «коли Сталін каже: танцюй, розумна людина танцює». Інших вождів КПРС Сталін упоював до безтями, щоб потім з них глузувати. Вони знали, що Сталін хоче їх бачити на долівці, але не опонували, бо боялися. А це заохочувало Сталіна до дальших знущань над їхньою гідністю.

Правда, вийшовши з сталінського кабінету, його співробітники самі перетворювалися на малих сталінів. Вони також тероризували підлеглих їм радянських громадян, знущалися над їхніми людськими почуваннями, на свій лад велили їм танцювати гопака і такими засобами не одного довели до божевілля. Усе виходило як у безсмертній картині Шевченкового «Сну»: сам найстарший бив у лице найвищих державних достойників, а вони кричали йому «ура» і душили тих, хто під ними.

І це найтрагічніше. Хрущов каже: «Аж до 1956 року ми не могли визволитися від підлабузництва Сталінові». Але це, на жаль, неправда. Сьогодні, в 1971 році, Хрущов і його товариші в сучасному політбюрі чи поза ним та тисячі подібних до них бюрократів, ба, щогірше, — мільйони радянських громадян, у тому числі й українців, досі не визволилися від сталінської чи, точніше, традиційно-імперської філософії правління, що побудована на принципі безконтрольної бруталності у верхівці, підлабузництва і розбещеності на кожному нижчому щаблі влади та потоптанні брудним чоботом особистої свободи і гідності. Для України, зрештою — не тільки для неї, це є подекуди щось більш трагічне, ніж саме навіть національне поневолення московським імперіалізмом. Бо така філософія влади затруїла мільйони людей, вона знищила або принаймні притупила їх людську гідність, вона змушує їх миритися зі злом, вона не дозволяє їм бути людьми, вона паралізує їхню волю до боротьби.

На щастя, є сьогодні в Радянському Союзі Солженіцини, Ростроповичі, Григоренки, Данієлі, Синявські, Яхимовичі й інші, які під шантажем не загубили своєї людської гідності. На Україні також народилися Морози, Лук'яненки, Кандиби, Масютки, Горині, Караванські, Дзюби, Чорноволи, Катерини Зарицькі і тисячі невідомих, але подібних до них. Вони відмовляються танцювати гопака на знак диригента з Москви чи його кївських наставників. Вони і їхня філософія, а не грубе хуліганство чи рабське підлабузництво хрущовського типу, віщують завтрішній день народам Радянського Союзу.

Про Валентина Мороза знають

Ростислав Л. Хомяк

Цюрих, 25 листопада 1970 — Валентин Мороз...

Філядельфія, 21 грудня 1970 — Валентин Мороз...

Торонто, 14 січня 1971 — Валентин Мороз...

Лондон, 17 лютого 1971 — Український історик Валентин Мороз дістав жорстокий 14-річний вирок на недавньому суді в Західній Україні...

Кажуть, що в'язневі найгірше тоді, коли він забутий, коли про нього майже ніхто не знає. Важке становище, в якому нині перебуває 35-річний волиняк Валентин Мороз — за фахом історик, за призначенням долі — політв'язень, унеможлиблює йому взяти в руки газети з Цюриху, Філядельфії, Торонто, чи з Лондону; такого «привілею» не має навіть більшість його співвітчизників, що їх за агітпропською термінологією називають «будівниками комунізму». Але у всіх тих містах (і не тільки в них) читачі знають про Валентина Мороза, знають, що його знову засудили — цим разом на 14 років, виключно за його писання. Вони знають більше. Власне завдяки Валентинові Морозові читачі в більших і менших містах світу довідалися про мале гірське село Космач, його вікову культурну спадщину і таку ж традицію опору. Може, не одному з читачів стало неприємно, коли він довідався з писань Валентина Мороза про те, що фільм «Тіні забутих предків», яким цей читач кілька років тому захоплювався, зроблений за допомогою історичних пам'яток, позичених у космачівських селян, але не повернених їм.

Читачі в містах, що в них Морозові досі не довелося бути, довідалися також від нього про евфемістично названі «виправно-грудові табори», в яких Валентин Мороз вже був і написав для світу свій репортаж про ці беріївські заповідники.

Нині політичні суди стоять на порядку денному в різних частинах світу, у різних політичних системах. Читачі звикли читати про них. Описи бомб з годинниковими механізмами, зброї, схоплення закладників стали нормальною частиною пресових звітів про ці суди. Але хоч і як звичний сьогоднішній читач до таких новин, його все ще потрясає вістка про те, що когось посадили в тюрму або заслали за таку пасивну в зрадікалізованому світі дію, як писання. А власне 17 лютого 1971 читачі лондонського «Таймс» прочитали заголовок у трьох рядках, на три шпальти: «Українсь-

кий історик засуджений на 14 років кари виключно за його писання». Це — про Валентина Мороза, якому 35 років, а в його досвіді вже чотири роки ув'язнення у виправно-трудо-вих таборах.

Статтю в «Таймс» написав Пітер Реддавей. Вона помітна тим, що хоч написана аж три місяці після процесу Валентина Мороза (суд відбувся 17—18 листопада 1970 в Івано-Франківському), зате більш вичерпна від попередніх, бо побудована на інформації з 17 числа «Хроніки текущих событий» — радянської газети, що, не дістає субсидій від Комітету для преси, але також і не мусить узгоджувати своїх матеріалів з головлітськими цензорами.

У своїй статті Пітер Реддавей довів, що Мороза засуджено на 14 років покарання, а не на 9, як було подано в попередніх інформаціях на Заході. Івано-Франківський обласний суд з бухгалтерською точністю розподілив вирок історикові Валентинові Морозові: 9 років ув'язнення (з того числа 6 тюрми і три роки в таборі суворого режиму) і 5 років заслання. Пітер Реддавей звернув увагу на те, що нині так важко карають звичайно членів підриєвних організацій, шпигунів, кримінальних злочинців або шахраїв, що оперували у великих масштабах. Мороза так покарали виключно за його писання.

Інформуючи читачів «Таймс» про цього українця, що його влада поставила нарівні з убивцями і високої класи спекулянтами, Пітер Реддавей повернувся до 1965 року. Тоді, лише Реддавей, Валентин Мороз був викладачем сучасної історії в західноукраїнському місті Івано-Франківському. Він (зипускник Львівського університету) саме закінчив кандидатську дисертацію про польсько-українську співпрацю у опорі проти польського режиму 1930-их років; також публікував статті в пресі.

«Але пізнім літом того ж року він упав жертвою хвилі арештів яких 30 українських інтелектуалістів, а в січні 1966 року дістав чотири роки кари за „анти-радянську пропаганду й агітацію”». Тут Реддавей характеристичним англійським стриманим висловом пояснив: «Він (Мороз) обороняв українські національні права в рамках конституції і це саме робив на суді».

«Засланий до мордовських політичних таборів, він зумів, не зважаючи на примусові роботи, написати довгий есей, гідний орвеллівської проникливості, про характер радянського суспільства і ролі КГБ (в цьому суспільстві), та особливо про психологію кафебівського персоналу».

Далі Пітер Реддавей поінформував, що частина цього есею «Репортаж з заповідника Берії» вже появилася друком в англійському перекладі у книжці Абрагама Брумберга *In Quest of Justice: Protest and Dissent in the Soviet Union To-Day*, а повний текст має вийти в книжці видавництва

Валентин Мороз був звільнений в означений час у вересні 1969 року, пише Реддавей, але дев'ять місяців пізніше КГБ помстилося на ньому новим арештом. Цим разом його обвинувачено за авторство «Репортажу з заповідника Берії» й інших есеїв, у тому числі «Хроніки опору».

Пітер Реддавей у своїй статті в «Таймс» подав коротко суть цього останнього есею — konieczність охороняти українські національні традиції перед наявною ерозією русифікації там, де вони затримались у найчистішій формі, на Гуцульщині. Він також інформує читачів, що у зв'язку з арештом Мороза було переслухано біля 30 осіб, включно з священником Романюком, парохом церкви в селі Космач. «У травні минулого року Мороз записував на магнетофон службу Богу в цій церкві. Тоді була спроба його заарештувати. Але, як подає „Хроніка“, місцеві люди не допустили до цього».

На закінчення статті Пітер Реддавей описав суд над Валентином Морозом. Він згадав, що 12 громадян зі Львова, ризикуючи втратити роботу, попросили дозволу бути присутніми на суді. Їх до залі суду не допустили, як і не допустили інших людей з різних міст, що приїхали на суд. Львівський журналіст Вячеслав Чорновіл, критик Іван Дзюба і письменник Борис Антоненко-Давидович з Києва були покликані за свідків, але відмовилися свідчити, мотивуючи це тим, що закритий суд — нелегальний. Посилаючися на «Хроніку текущих событий», Пітер Реддавей написав:

«Антоненко-Давидович заявив, цитуючи твори Леніна, що суд не був згідний з законами. Він додав, що сам був двічі суджений закритим судом і обидва вироки були згодом унедійснені Верховною радою як незаконні, і він, Антоненко-Давидович, не хоче брати участі у справі, за яку згодом може бути засуджений».

«Свідки Дзюба, Чорновіл і Антоненко-Давидович заявили, що будуть свідчити тільки на відкритому суді. Тоді суд ухвалив, не зважаючи на протести адвоката, прочитати свідчення, що їх свідки склали під час слідства».

Спроби перенести «провину» Валентина Мороза під іншу, слабшу статтю Кримінального кодексу, писав Реддавей, не мали успіху. З усіх Морозових приятелів і родичів тільки його дружина і батько були допущені до суду на вислухання вироку. «Свідки звернулися до касаційної інстанції з протестною заявою», — закінчує статтю Пітер Реддавей.

Перед появою цієї статті і тим самим перед появою на заході 17 числа радянської самвидавної «Хроніки», ще 22 листопада 1970 пресове агентство Асошіейтед-прес подало вістку з Москви про засудження Валентина Мороза на 9

* «Репортаж із заповідника імени Берії», що його авторство приписують Морозові, появився 1968 року у видавництві «Сучасність» у Мюнхені.

років, посилаючися як на джерело своєї інформації на «приятелів Мороза у Москві». Того ж дня подібну вістку з Москви розіслало агентство Франс-прес, і цю вістку опублікував 25 листопада швейцарський щоденник «Ное Цюрхер Цайтунг».

Есей Валентина Мороза «Хроніка опору» дістався на Захід ще перед судом в Івано-Франківському. Цей есей надрукував журнал «Український самостійник» у жовтні 1970, а видавництво «Смолоскип» видало його в перекладі на англійську мову і розіслало його американським журналістам. Публіцистка Едіт Керміт Рузвелт, що її статті появляються в багатьох американських газетах, написала на основі Морозового есею нарис про руйнування пам'яток культури. Філадельфійський щоденник «Буллетін» 21 грудня 1970 помістив нарис Едіт Рузвелт під заголовком «Рапорт з України: Руїники культури за роботою». Всі інші американські газети, що систематично друкують статті цієї публіцистки — від штату Нью-Гемпшир на сході до штату Вашингтон на заході — також подали своїм читачам довідку про 35-річного українського історика і його твір з розповіддю про твердих гірських людей та їхні традиції.

У січні читачі торонтського щоденника «Телеграм» мали змогу довідатися про Валентина Мороза з великої (понад півсторінки) статті Пітера Вортінгтона. У цій газеті від 14 січня 1971 канадський журналіст звернув увагу на те, що справою лєнінградських євреїв, які пробували втекти з Радянського Союзу на літаку, цікавиться весь світ, і лідери різних країн стають на їх оборону, але в той же час у Радянському Союзі діються інші більші несправедливості, про які майже нічого не чути. Тут Пітер Вортінгтон згадав справу Юрія Шухевича, Володимира Горбового, Вячеслава Чорновола та інших політичних в'язнів, що про них він писав уже раніше. Дальшу частину своєї статті Вортінгтон присвятив оглядові Морозового есею «Хроніка опору» і закінчив її так:

«На жаль, утверджується враження, що радянські євреї єдині, в ім'я яких решта світу готова висловити своє колективне обурення. А це, на свій лад, також несправедливість».

Стаття Пітера Вортінгтона була ілюстрована фотографією українців, убитих під час другої світової війни, і рисунком обличчя Мороза.

Але газетні інформації не були єдиним чинником у намаганнях зробити політв'язня Валентина Мороза відомим у світі.

Ще місяць до суду над ним почався ряд публічних протестів проти його арешту. У Вінніпезі українські студенти, організовані в Союзі Українських студентів Канади (СУСК), використали відзначення 25-річчя Організації Об'єднаних Націй. Вони склали на ювілейній сесії Вінніпезького відділу Асоціації ОН документ про русифікацію на Україні і про переслідування Валентина Мороза. Студенти вимагали, щоб

Канадська асоціація ОН переслала цей документ до Комісії прав людини ОН і до генерального секретаря ОН, до канадського уряду і до представників Радянського Союзу й Української РСР в Оттаві і в Нью-Йорку.

16 жовтня 1970 група нью-йоркських студентів демонструвала під будинком постійного представництва УРСР при ООН у Нью-Йорку. Вони роздавали летючки на оборону Валентина Мороза і деякі з них прикували себе ланцюгами до огорожі перед будинком постпредставництва.

У січні 1971 в Нью-Йорку відбулася демонстрація, що її очолило Товариство української студіюючої молоді ім. Міхновського (ТУСМ). Демонстрація відбулася в річницю проголошення IV Універсалу. Учасники демонстрації йшли вулицями міста від 42 вулиці (головна квартира ООН) до 67 (будинок постпредставництв СРСР, УРСР і БРСР). Вони несли відповідні написи і роздавали летючки, в яких вимагали звільнення Валентина Мороза.

Центральний союз українських студентів (ЦЕСУС) видав заклик, щоб студенти в різних країнах включалися до протестних дій в обороні Валентина Мороза. На протязі останніх тижнів уже відбулися демонстрації в Чикаго, Вашингтоні, Оттаві і в Бонні.

Українська інформаційна служба «Смолоскип» продовжує присвячувати у своїх пресових звідомленнях багато уваги Валентині Морозові. «Смолоскип» розіслав згадані статті Пітера Вортінгтона і Едіт К. Рузвелт разом з пояснювальним листом до генерального секретаря ООН У Тана і до багатьох постійних представництв при цій міжнародній організації. «Смолоскип» зладив також і поширив текст листа до У Тана в справі Мороза й інших засуджених українських діячів культури та політв'язнів. Окремі особи й організації мають масово висилати копії цього листа до штабквартири ООН.

*

Про Валентина Мороза — українця, історика, в'язня — знають!

У середині квітня 1971 Валентину Морозові минає 35 років. Він — науковець-історик, спеціаліст від новітньої історії України. Його місце — при кафедрі одної з вищих шкіл України. Вільний від читання лекцій час він має віддавати дослідницькій роботі — в старому гірському селищі або в книгозбірнях Києва, Варшави, Лондону чи Нью-Йорку. Він повинен мати змогу обмінюватися думками з своїми колегами, брати участь у наукових з'їздах, врешті, бути в товаристві своїх рідних і приятелів.

Яке виправдання за свій вчинок може висунути параноїчна система, що вириває Валентина Мороза, і не його одного, з нормального оточення і засилає його кудись між звичайних злочинців?

Невже 35-річний історик і автор кількох есеїв такий небезпечний для цієї системи, що вона мусить застосовувати проти нього карантену, як проти носія якихось жахливих вірусів?

Коли так, то ця система дуже непевна свого здоров'я.

*

В обороні Валентина Мороза виступила також міжнародна письменницька організація ПЕН-Клуб. Комісія ПЕН-Клубу у справах ув'язнених письменників вислала 3 березня 1971 листа до Верховного суду Української РСР з протестом проти жорстокого і нелюдського засуду В. Мороза і з висловами сподівання, що відбудеться повторний, уже відкритий суд і цей вирок буде скасований.

Повідомлення про протест Міжнародного ПЕН-Клубу, передане пресовими агентствами Заходу, надрукували провідні щоденники Європи й Америки, між ними також і паризька газета «Ле Монд» від 7—8 березня ц. р., яка подала його під заголовком «ПЕН-Клуб виступає в обороні радянського історика, засудженого до чотирнадцяти років ув'язнення». Текст листа ПЕН-Клубу такий:

«Панове! Від імені Комісії у справах ув'язнених письменників при Міжнародному ПЕН-Клубі, ми — підписані, хочемо Вас шанобливо поінформувати, що письменники й інтелектуалісти на Заході докраю стурбовані повідомленнями про проголошений закритим судом вирок історикові Валентині Морозові. Арешт В. Мороза і його судовий процес за закритими дверима, як також обставини, в яких вони відбувалися, з'ясовані докладно в повідомленнях поважних журналів і газет, особливо ж у „Таймс“, що видається в Лондоні, і „Нью-Йорк Таймс“ у США.

Ми вважаємо потрібним, згідно із покладеним на нас Чартером Міжнародного ПЕН обов'язком, запротестувати проти того, що може бути визначене, як жорстокий і нелюдський вирок у відношенні до цього письменника, маючи зокрема на увазі факт, що написані ним есеї, на основі яких відбувався суд, не були виразно поширювані і не були насправді публіковані. Тому також у дальшому на підставі присутніх інформацій треба з усією певністю вважати, що суд, який відбувався за закритими дверима, мусить бути визнаний незаконним з погляду законів Української РСР, і цей факт був підтверджений рядом свідків у цій справі.

Ми звертаємося до вас, панове, із сподіванням, що справа Валентина Мороза буде переглянена під час відкритого судового процесу і що вирок — чотирнадцять років тюремного ув'язнення і заслання — буде скасований. Ми шанобливо висловлюємо Вам свою думку, що це спричиниться для відновлення довір'я письменників й інтелектуалістів до легального судочинства в Українській Радянській Соціалістичній Республіці».

Лист у справі засуду Валентина Мороза

Високодостойному Панові У Танові,
Генеральному Секретареві Об'єднаних Націй
у Нью-Йорку

Високодостойний Пане Генеральний Секретарю!

Ми, викладачі українського походження, що працюємо у вищих школах США і Канади, цим шляхом бажаємо висловити наше глибоке обурення з приводу судового процесу та засуду молодого історика та викладача Педагогічного інституту Валентина Мороза на додаткові дев'ять років у виправно-трудолий табір та п'ять років заслання після попереднього, відбутого ним чотирирічного ув'язнення.

Згідно з офіційними обвинуваченнями, В. Мороза засудили за «антирадянську пропаганду й агітацію». У дійсності, одначе, його «злочин» зводиться до приписаних йому кількох статей в обороні української національної культури. Тому ми вважаємо цей процес за ще одне трагічне підтвердження того, що, не зважаючи на деякі прояви відлиги після смерті Сталіна, в радянській системі немає місця на свободу слова та думки, як не було місця для неї за найбільшого деспотизму Миколи І.

Ми розглядаємо процес В. Мороза як продовження сталінської політики систематичного переслідування української інтелігенції. Наслідком цієї політики було фізичне знищення кількох поколінь діячів та далекосяжна руїна інтелектуального та культурного життя на Україні.

Офіційні представники Радянської України повинні усвідомити свою відповідальність за порушення цих основних прав, оскільки їхня країна підписала відомий документ Об'єднаних Націй про права людини.

Як вільні люди, ми протестуємо проти насильства над Валентином Морозом як людиною і вимагаємо повернення йому людських прав.

Як українці, ми протестуємо проти переслідування і нищення українських культурних та наукових діячів та вимагаємо для них правних гарантій для вільної культурної і наукової праці.

З пошаною

Листи підписали:

Осип АНДРУШКІВ, Роман АНДРУШКІВ, Володимир БАКУМ, Олександр БАРАН, Микола БАРАБОЛЯК, Ярослав БАРВІНСЬКИЙ, Володимир БЕЗУШКО, Олекса БІЛАНЮК, Анна М. БОЙЦУН, Богдан БУДУРОВИЧ, Марта БО-

ГАЧЕВСЬКА-ХОМ'ЯК, Теодор Б. ЦЮЦЮРА, Василь ДМИТРИШИН, Євген ФЕДОРЕНКО, Ірина ФЕДИШИН, Іван ФІЗЕР, Ярослав М. ФЛИС, Теодосій ГАСЦЬКИЙ, Олександр ГРАНОВСЬКИЙ, Василь ГАЛИЧ, Микола ГАЙДАК, Богдан ГНАТЮК, Іван ГОЛОВІНСЬКИЙ, Всеволод ГОЛУБНИЧИЙ, Степан М. ГОРАК, Тарас ГУНЧАК, Іван ГВОЗДА, Всеволод ІСАЇВ, Ярослав Р. ІВАНЧУК, Василь ЯЩУН, Ігор КАМЕНЕЦЬКИЙ, Борис КАРАШ, Марія КЛЯЧКО, Любомир КОВАЛЬ, Юрій Н. КРИВОЛАП, Роман КУХАР, Юрій КНИШ, Мирослав ЛАБУНЬКА, Євген ЛАЩИК, Василь ЛЕНЦИК, Юрій ЛУЦЬКИЙ, Теодор МАЦЬКІВ, Дарія МАРКУСЬ, Василь МАРКУСЬ, Мирослав МЕЛЬНИК, Юрій МЕЛЬНИКОВИЧ, Ярослав МИГАЙЧУК, Т. Е. МІГОНОВИЧ, Константин МІЛОНАДІС, Ігор МИКИТЮК, Володимир НАГІРНИЙ, Лев ОХРИМОВИЧ, Орест ОХРИМОВИЧ, Остап ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Марія М. ОВЧАРЕНКО, Михайло ПАП, Осип ПАТАЧ, Володимир ПЕТРИШИН, Монс. Віктор ПОСПИШІЛЬ, Петро Й. ПОТІЧНИЙ, Омелян ПРИЦАК, Роман ПРИДАТКЕВИЧ, Юрій ПУНДИК, Іванна РАТИЧ, Лорн РЕЗНОВСЬКИЙ, Ярослав РОЗУМНИЙ, Богдан РУБЧАК, Іван ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Петро РУДИЙ, Зенон Б. САГАН, Константин САВЧУК, Галина В. СЕЛЕГЕН, Роман СЕРБИН, Ігор ШЕВЧЕНКО, Юрій ШЕВЕЛЬОВ, Дмитро ШТОГРИН, Павло ШУЛЕЖКО, Дмитро СІЧ, Яр СЛАВУТИЧ, О. СМОЛЯНСЬКИЙ, Теофіл СТАРУХ, Василь В. СТЕЦЮК, Микола СТЕПАНЕНКО, Ярослав СТЕТКЕВИЧ, Володимир СТОЙКО, Данило СТРУК, Антін ШУТКА, Роман ТАРНАВСЬКИЙ, Іван ТЕЛЮК, Василь ТУЧАК, Ярослав ТОМАШИНСЬКИЙ, Андрій ТУРЧИН, Роман ВОРОНКА, Михайло ВОСКОВИЙНИК, Олександр ВОРОНЯК, Богдан ВІНАР, Теодор ЗАЛУЦЬКИЙ, Ігор ЗСЛИК, М. В. ЗЕЛИК, Мирослава ТОМОРУГІ-ЗНАЄНКО, Василь ЗНАЄНКО.*

* Імена і прізвища подаємо в тому порядку, як у підписаному листі, за англійською абеткою, пропускаючи назви установ і місцевостей, в яких підписані професори і викладачі працюють.

Критичні зауваження до подорожніх нотаток Віри Вовк

Володимир Нагірний

„Da Nebel mir die Welt verhüllten“.
Goethe

Подорожні нотатки Віри Вовк (див. «Сучасність», листопад 1965 та березень 1970) заслуговують на увагу передусім тому, що своїм змістом переходять поза рамки нудного *Schwaermerei*, на яке так часто терплять емігранти, відвідуючи країну свого походження. Віра Вовк не скупа, очевидно, на зворушливі сцени та переживання, сентиментальні зустрічі з волошками та соняшниками і навіть на заяви іраціональної любови до України та всецілої відданості їй. Вона закохана в Україну «всією душею, всією плоттю, всім серцем»; любить її безумовно (байдуже, наприклад, чи вона свята чи сороміцька) та ставить до неї, як до «найкоханішої істоти», ряд вимог: монолітності, святості і т. д. Тут і там Віра Вовк говорить мовою нареченої, до тої міри перетворює вона поняття батьківщини рядом метафорних образів у «метафізичний патос». Як об'єкт любови, Україна Віри Вовк далеко неоднорідна; вона любить «кулінарну Україну», реабілітуючи борщ; «квітучу Україну» соняшників та волошок; «музейну Україну» руїн та історичних пам'яток; «мітичну Україну» абстрактних варостей та моральних чеснот.

Мене не цікавить сам факт закоханості Віри Вовк в Україну, що його знавці жіночого серця (якщо вони існують) можуть по-різному оцінювати. Можна тільки жаліти, що Віра Вовк не замислилася над можливими наслідками своєї любови. Таке замислення ввело б елемент критичності в любовні взаємини Віри Вовк з Україною, не без користи як для одної, так і для другої сторони. Таке замислення помогло б Вірі Вовк дізнатися, що Україна по-різному дивиться на любов до неї, наскільки вона дивиться очима конкретних людей. Для України автора цих рядків (а вона не менш автентична за Україну Віри Вовк) справді нудно прислухатися до слів захоплення солов'їним співом та соняшниками; тим більше, що між закоханими в її солов'їв та соняшники не бракувало людей, які не могли погодитися з фактом існування українського народу; людей, які любили stolичне місто України з печерами, слідами історичного минулого та «мільйонами солов'їв» (І. Аксаков), але з ненавистю дивилися на національно-політичні прагнення того народу; які захоплювалися красою білих хаток на Україні (Белінський),

але з погордою ставилися до культурних надбань української нації.

Мені годі втекти від висновку, що те захоплення красою «солов'їної» України не дозволило авторці ближче зацікавитися людською Україною; що з надмірної любови до бандур, легенд та абстрактних чеснот — символічної України — ба навіть з турботи за наслідки незалежності України в майбутньому вона належно не усвідомила незавидної долі України сьогодні. Справді, Віра Вовк турбується спотворенням України «тоталітарними спорудами» в майбутньому, але рівночасно промовчує спотворення України, яке здійснюється не без успіху на її власних очах, у сучасному.

Важко повірити, щоб Віра Вовк поборювала «тоталітарні споруди» тільки в уявних спільнотах, тим більше, щоб відмовлялася називати речі своїми власними іменами; щоб, вкінці, не була свідомою того, що вона подорожувала країною, суспільно-політична система якої ще сьогодні служить за взірець «тоталітарної споруди», хоч у цьому останньому можна сумніватися, читаючи ось яке невинне твердження авторки: «Якщо я сьогодні тут (на еміграції), а не там (на Україні), то тому, що в такий спосіб я їй, може, більше корисна».

Створюється враження, немов би в свідомості Віри Вовк немає місця для України, в якій триває оргія на руїнах людської індивідуальності; в якій представниками (депутатами) українського народу стають генерали КГБ (Шульженко), а «нащадки Єжова та Берії» ще далі тортурують свої жертви (варварська практика, що її царська деспотія засудила ще в минулому столітті). Йдеться тут не тільки про паразитів «дрімучого холопства», які начальствують над культурним життям, але й про ту українську людину, почуття гідності якої не дозволяє довше мовчати; не тільки про упривілейованих обивателів з власними дачами, садками та ангорами, але також про упосліджених економічно та соціально селян, які ще недавно, як пригадав Горинь прокурорам, отримували за тяжку працю «грами та копійки», а літературні мирмідони КГБ співали в унісон про щасливе та радісне життя. Йдеться, отже, радше про Україну живих людей — українську людину, ніж про «святі гори» з руїнами та церквами, «коси цибулі та часнику» чи «поля соняшників».

*

Це правда, що Віра Вовк зустрілася з релігійним світом бабунь (старих жінок та дітей в одеській церкві) під час відвідин України п'ять років тому. Цю зустріч, одначе, вона використала для «нищівної» критики старобабської релігії, посилаючися в основному на аргументи, що їх французькі *lumière*с залюбики повторювали ще в 18 столітті. Віру Вовк особливо турбує факт, що для бабунь релігія не є «світогляд»,

а просто «магія», що їй об'являється в низці зовнішніх жестів: у поклонах, зелах, свічках та цілуванні ікон.

«Що ж може сказати молодій людині закопчена ікона, ладан і мимрення молитов, якщо та людина не довідалася нічого про Бога, що дав нам розум розбити атом, але що кладе також моральну відповідальність на наші руки і вимагає від нас правди, краси і любови?»

Остання зустріч Віри Вовк з Україною (1970) уможливила їй ще раз приглянутися до старобабської релігійності. Цим разом, одначе, вона дізналася, що на храмове свято до Почайівської лаври напливає понад 10 000 людей, між ними багато молоді. Це зацікавила старобабською релігією серед молоді Віра Вовк залишила без жодного коментаря, хоч, за її власними словами п'ять років тому, — молодь «не хоче нічого знати про церкву» (старобабську та забобонну), як також противиться ритуальщині.

Немає причини думати, що це відмолодження старобабської церкви віддзеркалює зміну в настанові молодих людей до релігії бабунь. Радше відбулась зміна в настанові Віри Вовк до релігійного світу бабунь. Можливо, що вона побачила в цілуванні ікон та мимренні молитов щось більше, як лише «зовнішні жести», наскільки тими жестами бабуні (та не тільки вони) висловлюють глибокорелігійне почуття, навіть якщо вони ще не доросли до світоглядкової мудрости, що «Бог дав нам розум розбити атом»; можливо, що вона стала достатньо чутливою до релігійного світу бабунь, щоб побачити в їх обрядності невід'ємну частину кожної релігії, без якої важко собі уявити тяглість релігійного життя.

Все це не значить, що Віра Вовк поділяє погляд Паскаля — «клякни і будь релігійним» чи повнотою свідомо того, що «світогляд» ще далеко не вичерпує суті релігії. Зрештою, Віра Вовк проявляє особливе прив'язання до «загальноохоплюючого світогляду», що, на її думку, становить «хребет нашого життя, мислення, творення». Можливо, тому вона вимагає від України не лише «святости», але також світоглядкової «монолітності». Що ж залишається сказати? Небагато, хіба подякувати наперед за карту вступу в її Україну — «святую», «монолітну» та з «загальноохоплюючим світоглядом».

*

Крім зустрічі з релігійним світом бабунь, Віра Вовк зустрілася також з «прекрасними душами» літературного світу, в якому не бракувало не тільки працівників літератури, але також обивателів у літературі та наставників від літератури.

Відношення авторки до того строкатого світу не менш особисте, наскільки її власний еготизм не дозволяє дивитися на явища та людей інакше, як у контексті особистих почувань та вражень. У київській каварні, наприклад, як вона

прислухалася до мелодії танґа, в неї «запекла в грудях одурена молодість»; у дощовий день на Хрещатику «мокрі руки» обгорнули її плащем, вказуючи цим, що «серед океану сторонніх людей є острови на зрозуміння»; у кіностудії Довженка, по фільмі «Кам'яний хрест» Драча, вона «опинилась під кишневим шатром»; по дорозі в Умань вона стрінула селян з косами цибулі та часнику, здається, тільки для того, щоб Олена Смолич могла заквітчати її та Драча «такою гірляндою срібною і золотою», і т. д. У кінцевій аналізі довгільний світ немов би стає для Віри Вовк похідною її особистості, не зважаючи на її світоглядovu гієрологію, яка проголошує: «перше Його святе Ім'я... потім людство, аж на третім місці Україна, а далі уже всі ті і все те, що торкається мене особисто».

Якщо взяти під увагу останню зустріч Віри Вовк з Україною, то пануючий лад в її серці має мало спільного з ідеологічною реторикою. В останніх «подорожніх нотатках» вона дослівно промовчує ряд питань, які ще п'ять років тому заслуговували на її увагу. У той час, як у 1965 році Віра Вовк ще цікавилася спробами звільнити скульптуру та малярство з «закостенілих форм соцреалізму», ба навіть відважилася на оптимістичне твердження, що «колишня бомбастика і трафаретність на всіх творчих ділянках починає кристалізуватись у загальнолюдське і загальномистецьке, п'ять років пізніше не знайшлося місця в таких же нотатках на ще одну застанову над долею української культури. Важко повірити, щоб еміграційні читачі «Сучасности», якщо вже не сама Віра Вовк, турбувалися менше розвитком української культури, як долею українських солов'їв, що, за її інформаціями, з таким успіхом пристосувалися до вимог урбанізації; чи, може, цікавилися менше творчими можливостями культурних діячів на Україні, як візіями тріюмфальної арки з «цибулі і часнику».

Це правда, що Віра Вовк їхала на Україну з «урочистим почуттям, як наречена назустріч нареченому», тобто з ролі, яка, на її погляд, не вимагає ні особливо критичної настанови, ні потреби бачити щоденні дрібниці. Навіть якщо взяти під увагу ту неймовірну аналогію, остання подорож Віри Вовк на Україну далеко не вичерпується ролею нареченої. Вона відвідувала Україну також у ролі еміграційної літераторки, на що вказує її виступ на літературному вечорі, що відбувся «через якийсь ремонт, не в Спілці письменників, як пляновано, а в будинку Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном».

Щоб говорити метафорною мовою Віри Вовк: «історія» її літературної діяльності на Україні «поплинула не в той бік», як їй хотілося. Бо Віра Вовк напевно знає, що її літературний вечір відбувся в поліційній установі (агентурі КГБ, як назвав це «товариство» І. Коляска), загальновідомий із своєї політично-пропагандивної діяльності. Господарем того вечора був ніхто інший, як визначний працівник тієї установи — Юрій Смолич, що разом з Дмитерком, Шамотою, Коза-

ченком та іншими належить до режимних лакеїв у літературі, холуйська відданість яких так дуже потрібна режимові для контролю культурного життя.

Маємо, отже, справу з явищем, яке заслуговує на назву видовища! Еміграційна літераторка, яка їде на Україну з туги за «ляццанням солов'їв» та з «інстинктової потреби купатися в полі соняшників», закінчує свою подорож літературним вечором під організаційною опікою поліційних опричників та їх стукачів (донощиків). Любов до України завела еміграційну літераторку в установу КГБ. Правда, не обійшлося тут без обману, оскільки саме рішення позбутися Віри Вовк — точніше її літературного вечора — з Спілки письменників не було *технічним* (ремонт будинку), а *політичним* рішенням.

Важко повірити, що Віра Вовк не знає про підступну поведінку організаторів її літературного вечора; тим важче повірити, що вона знає про це, одначе з тої чи іншої причини повторює на сторінках еміграційного журналу офіційне вияснення про свій виступ на форумі поліційної установи. Ця остання можливість ставила б під сумнів її власну обіцянку: «Не буду оповідати неправди — ніде, нікому і ні з яких причин».

*

Зацікавлення Віри Вовк правдою (абсолютною і релятивною) та неправдою не вичерпується обіцянкою бути правдомовною. Вона посвячує немало місця в «подорожніх нотатках» міркуванням на тему правди *in abstracto*, хоч скоро зводить їх на психологічну площину демаскування та говорить про лицемірство, «щиру» правду, «свідому» й «арогантну» неправду і т. д.

Тут не місце на аналізу поняття правди, тим більше, що для Віри Вовк правда надто неозначене поняття. Вона розуміє під нею систему кінцевих вартостей та констатацій (коли говорить про абсолютну правду), як також систему норм та ідеалів (коли говорить про естетичну правду). Крім того, вона вживає поняття правди в сенсі *veritas* (коли пише, наприклад, що преса інформує читачів не крізь призму істини), як також у сенсі *fidelitas* (коли жаліє, що батьки виховують дітей на ідеалах, у правду яких самі не вірять).

Все таки варто ближче приглянутися до фактичних тверджень та спостережень Віри Вовк у світлі її власної правди. Коли Віра Вовк запевняє себе та своїх друзів, що український борц не поганіший від німецької кvasної капусту, то вона, мабуть, висловлює тим власний смак, в якому не варто було б дошукуватися «кулінарної» правди. У літературі та мистецтві натомість існує чи повинна існувати, на її думку, «естетична» правда, без якої «були б виправдані в мистецтві також і поганюючий смак, і дешеве аматорство, і зухвале бахвальство». Ще інше відношення Віри Вовк до

політичної культури. Тут вона не виявляє смаку (як у випадку борщу) і не обороняє об'єктивних норм чи вартостей (як у випадку «естетичної» правди в мистецтві). Навпаки, своєю заявою — «я не поборюю ніякої системи» вона ставить під сумнів їхню потребу в політичному житті, хоч дальшою заувагою — «я поборюю тільки те, що несправедливе в якійсь системі», вона посилається на ідеал справедливості.

Ближче невідомо, що саме Віра Вовк вважає за «несправедливе» в політичній системі, яка позбавляє своїх громадян основних громадських та політичних прав, при чому втримує це далекосяжне беззаконня шляхом політичного насильства та адміністративної сваволі (терору, концентраційних таборів, закритих судів і т. д.). У суспільстві з такою політичною системою навіть побожне бажання «поборювати тільки те, що несправедливе», рівнозначне з поборюванням самої системи, про що органи КГБ знають краще за Віру Вовк, переслідуючи якраз людей з громадською відвагою та особистою гідністю.

*

Коли Віра Вовк інформує читачів «Сучасности», що вона не поборює ніякої системи, цим твердженням вона висловлює свою політичну настанову — настанову, яку можна осуджувати, посилаючися на моральні норми чи політичні наслідки, але якої не можна заперечити аргументами фактичного характеру. Коли Віра Вовк натомість повчає читачів «Сучасности», що ми живемо «у добу лицемірства», що корінь нашого лиха слід бачити у «релятивності правди», то вона висловлює фактичні твердження, незалежно від своєї настанови до них.

З формального боку дивлячись, одначе, всі ці твердження до тої міри неточні, як узагальнення, що їх не можна ні довести, ні заперечити. Чому її погляд, наприклад, що корінь нашого лиха у «релятивності правди», більш переконливий (логічно та фактично), ніж погляд, що корінь нашого лиха в «абсолютності правди»? Зрештою, історичну відносність обороняють не лише «скептики» (Колаковський), виступаючи проти фанатиків «абсолютної правди», але також апологети політичного насильства (Merleau-Ponty) в ім'я тріомфу одного чи другого-ізму.

Чому її жаль, наприклад, що ми живемо у «добу лицемірства», більше виправданий від жалю, що живемо у добу нелицямірного ідеаліста — а ля Поза Шіллера — небезпечного якраз тим, що в ньому криється потенційний тиран? Зрештою, ми живемо не тільки у добу лицемірства, як запевняє нас Віра Вовк; ми живемо також у добу зростаючого хаосу за одними ; та далекосяжної організованості — ідеологічної та інституційної — за другими, у добу тотального визволення, як вірять одні, та тотального поневолення, як наполягають другі.

Все це становить незаперечну вартість, як ідейний капітал на форумі Literatengezank; на жаль, цей форум не сприяє інтелектуальній дисципліні, без якої не обійтися навіть таким щирим любителям правди, як Віра Вовк. Сама обіцянка говорити правду ще далеко недостатня, як недостатне обурення на лицемірів з преси, що за її легковажною критикою інформують читачів «не крізь призму істини, тільки крізь призму своїх інтересів». Що саме бажання Віри Вовк розказати «просто і справедливо» про свою зустріч з Україною не запевняє фактичної вартості її спостереженням, стане ясним, коли приглянутися до одного з них, як, наприклад: «Давні палати навколо перетворені тепер на санаторії, відпочинкові оселі й табори для дітей».

Чи, може, Віра Вовк не знає (хоч повинна знати!), що в цій самій Ялті, де, як у казці, палати змінилися на табори для дітей, — найкращу частину морського побережжя з старими палатами та новими дачами віддано для виключного користування «народним» вельможам? Чи, може, вона не знає, що ці «народні» вельможі мають не лише виключний доступ до палат та дач, відокремлених високими загородами від народних мас, що вони також втішаються десятками інших привілеїв — від театральних білетів та ікри до окремих санаторій та закордонних подорожей? Деяких з тих привілеїв не толерували б громадяни в жодному «буржуазному» суспільстві.

В якому сенсі тоді розуміти це перетворення палат на санаторії і відпочинкові оселі? Було б нецікаво знати, крізь яку саме призму Віра Вовк дивилась, оповідаючи так «просто» про палати в Ялті; як нецікаво було б ставити під сумнів її мотиви, як вона це зробила з «лицемірами» західньої преси. Якщо Віра Вовк вважає, одначе, що до революції в Росії будували тільки палати для царських вельмож, а щойно радянська влада придбала санаторії та відпочинкові оселі, то їй слід познайомитися належно з фактами. У Росії не бракувало санаторій та відпочинкових осель ще довго до революції; щобільше, до них мали доступ, крім царських вельмож, інші громадяни, включно з «революційними демократами» та «пролетарськими» літераторами.

Як загально відомо, «народна» влада на Україні перетворила не тільки палати, але також в'язниці на санаторії чи, навпаки, елімінувала тим шляхом всякі різниці між ними; селянсько-робітнича влада перетворила панські землі на селянські, а буржуазні (буржуйські) підприємства на пролетарські, ліквідуючи на словах назавжди сільський павперизм, експлуатацію робітництва, безробіття і т. д. і т. д. З прийняттям «найпередовішої» сталінської конституції колишня країна «безсловесного молчання» стала врешті країною монотонного засвіпу: «Я другой такой страны не знаю...» Всі ці соціальні та політичні зміни становлять невід'ємну частину політичного міту, хоч, може, зформульованого його творцями

в більш переконливій формі. З різних причин творці та пропагатори того міту — як зрештою всі ідеологи — не відрізняють дійсне від уявного, фактичне від бажаного чи ідеального. Вони рецитують демократичні принципи з сталінської конституції і прославляють радянську політичну систему; посиляючися на суспільно-політичні ідеали — різні *ізми*, переконують себе й інших людей, що описують існуючі інституції.

*

Коли приглянутися до ряду тверджень Віри Вовк — від захоплення киян поезією та «давніх палат» до любови «непідкупно ідеалістичної молоді» чи пак українського народу — стане ясним, до якої міри вона має труднощі відрізнити нею бжане від дійсно існуючого, приймаючи особисте уявлення про життя за факти життя. Тільки в тому сенсі можна зрозуміти таку «правду» про українців:

«Якщо деякі туристи хочуть похизуватися на Україні своїми матеріальними успіхами, можуть щонайвище спровокувати нехіть, погорду, в найкращому випадку хвилину заздрість, але ніколи — симпатію. На що інше звертають увагу українці: на культуру людини, на її особистість, на знання рідної мови».

Важко збагнути, що саме Віра Вовк бажала тим висловити співчуття жертвам західного матеріалізму — еміграційним туристам; у кожному разі сам погляд, що українці звертають увагу не на матеріальні успіхи, а на «знання рідної мови» чи «культури людини», стосується уявної спільноти українців. Та спільнота українців нагадає мені «нових людей» соціалістичного царства, що їх так щедро продукують (як зауважив з іронією Солженіцин) літературні мешканці добре улаштованих дач на передмісті Москви, дивлячися на радянську дійсність крізь призму квітів у своїх садках.

У цій самій статті, одначе (хоч і на іншій сторінці), Віра Вовк висловлює «болоче невдоволення» зникненням української мови на Україні, яку, як «за царської Росії, плекає тільки село і гурт аматорів». Це своє спостереження Віра Вовк приймає так, немов би вимоги послідовності її не зобов'язували. Бо як погодити факт зникання української мови між українцями (навіть у родині) з фактом, що українці присвячують особливу увагу знанню рідної мови? Невже ж Віра Вовк ототожнює українців з «гуртом аматорів» чи, може, має на увазі село, до якого еміграційні туристи не мають доступу?

Якщо рідна мова на Україні справді так упосліджена, як Віра Вовк каже, еміграційні туристи — особливо ті з них, що народилися на еміграції, — матимуть надзвичайну нагоду «похизуватися» своїми мовними успіхами. У свою чергу, така мовна конфронтація може переконати Віру Вовк та її українців (якщо такі існують), що мовні та матеріальні успіхи себе взаємно не виключають, тобто, що можна рівночасно звертати увагу на знання рідної мови і на «матеріальні успіхи».

Коли йдеться про українців — українців з «крови і кости» — то вони ледве чи захоплюються тими героями з російської літератури, які (за Солженіцином) живуть виключно «ідеалами» і тому не турбуються навіть хлібом та водою. Немає жодних причин сумніватися, що матеріальний успіх для них не менше (якщо не більше) важливий, як для громадян «буржуазних» країн; крім того, ряд фактів недвозначно підтверджує особливе зацікавлення радянських громадян (не лише українців) матеріальним аспектом життя, не зважаючи на ідеологічну політику режиму, яка вже впродовж кількох поколінь вимагає від народних мас присвятити ідеалам, але рівночасно оминає мовчанкою їх жалюгідне матеріальне становище.

*

Тут не місце на розгляд відомого міту про російський народ, як колективного носія різних ідеалів, що його російські інтелігенти (царські та радянські) створили шляхом контрасту з Заходом, «ложные начала» якого «должны были неминуемо увенчаться... эгоистическим устремлением всех помыслов на одни материальные блага». На протियाгу до «буржуазного» Заходу, «русский народ» нехтує матеріальними здобутками в житті (в чому нагадує українців Віри Вовк), як і політичними та правовими «фікціями», що їх з такою послідовністю плекає «формалістичний» Захід, де «совесть заменяется законом»; накінець, «русский народ» не борює жодних політичних систем, наскільки він, як носій моральних та суспільних ідеалів (правди та справедливости), не турбується «формами» політичного життя (в чому нагадує саму Віру Вовк).*

Всі ці «начала» російського народу говорять передусім про його традиційних прокторів — російських інтелігентів, а не про вартості російських народних мас. Бо прославляти російський народ — ту вікову жертву економічного та політичного поневолення — за те, що він не приписує вартості матеріальним здобуткам у житті чи не цінує «правної влади» та установ, що охороняють ту владу, можуть хіба люди з недостатньою політичною культурою.

Це правда, що в літературному світі Заходу не бракувало та не бракує людей з політичною свідомістю російських інтелігентів. Тільки російська інтелігенція так послідовно зне-

* У вульгарному чи сталінському виданні цей міт звучить ось як: «Русский народ с его замечательными качествами — ясным умом, стойким характером, трудолюбием, гуманизмом, самоотверженностью и революционным размахом — создал самую высокую в мире культуру, выдвинул замечательных мыслителей и революционных деятелей; русская нация создала самый революционный в мире пролетариат и дала человечеству великие образцы борьбы за свободу и социализм». (Вступне речення з праці В. Я. Зевина, Политические взгляды и политическая программа Н. Г. Чернышевского).

цінювала політичний аспект суспільного життя з його «буржуазними» формами правности, свободи і т. д.; тільки російська інтелігенція пропагувала ідеал суспільства, в якому рясніє від всяких *ізмів*, але в якому немає місця на правну владу — факт тим більше промовистий, що якраз це середовище «інтелігентщини» створило завершену доктрину (Ленін) тотального панування.

У період народницького маячіння про «деспотизм народу», «соціалістичне» та «общинне» царство дослівно один культурний діяч рішуче виступив на оборону свободи «одиниць, груп та національностей», як також на оборону невідкличних політичних прав, «невідкличних ніким і нічим, включно з державною владою». Тим визначним діячем з політичною культурою був українець та емігрант — Михайло Драгоманов.

*

Цей історичний факт — навіть якщо він не pomoже Вірі Вовк краще збагнути, чому вона «тут» (на еміграції), а не «там» (на Україні), — все таки пригадає їй політичну традицію тих українців, які разом з Гізелем відстоювали вольності українського народу; які з Григорієм Винським так дорожили політичною системою з «законною владою» та з огидою дивилися на пануюче беззаконня в Росії; українців, які це за царювання Павла I пам'ятали про «старинні права» та з мужністю заявляли: «Дурак, хто живе то в этом проклятом омуте». Не забули про ту політичну традицію ті «українофіли» другої половини 19 століття, що боронили «хохлацького індивідуалізму» від нападів общинних «ідеалістів», пояснюючи їм, що цей індивідуалізм ніщо інше, як в «достаточной мере развитое уважение к личности». Та пошана до людини та її прав становить (на їхню думку) ключовий елемент національної традиції, до речі, відрізняє в культурному сенсі українців від росіян.

До носіїв тієї політичної традиції належать під сучасну пору ті молоді люди на Україні, які разом з Сверстюком ставлять «людську гідність» в основу «громадського обов'язку»; які з Горинем та іншими заявляють представникам беззаконня (державним звинувачам), що політичну систему деспотії можна буде назавжди похоронити лише тоді, «коли в політичному житті країни братиме участь весь народ, коли буде створений надійний механізм контролю за урядом, а вибори в першу чергу будуть перетворені на один із видів такого контролю, коли ініціатива щодо зміни політики в господарських і культурних ділянках належатиме не тільки „верхам“, але й „низам“ коли зміна матеріального становища колгоспників залежатиме не від доброго настрою Косигіна, а знаходитиметься в руках самих колгоспників, коли, накінець, виросте в душі кожного громадянина почуття громадського обов'язку на зміну почуттям обивателізму, які так широко культивуються».

Вже сьогодні можна, не вагаючися, твердити, що В. Чорновіл, В. Мороз, В. Симоненко, І. Дзюба, М. Горинь та інші започаткували новий період в культурно-громадському житті на Україні. Здається, ні одне покоління культурних діячів радянського періоду не може похвалитися людьми з таким почуттям гідності — особистої та національної; тим більше, людьми з такою свідомістю політичного поневолення українського народу. Здається, ні одне покоління тих діячів не зуміло до тієї міри позбутись ідеологічних хомутів, щоб побачити за фасадом офіційних фраз «дрімуче холопство» — всіх тих «обивателів», «ґвинтиків» та «шановних лакеїв» — на яких така багата кожна деспотія. Бачити тут — у політичному холопстві — трагедію українського народу можуть тільки люди з політичною культурою.

На жаль, Віра Вовк не турбується політичним становищем українського народу, як не турбуються ним деякі з її українців з вартостями дачників. З зрозумілих причин ці дачники не звертають уваги на матеріальні успіхи в житті; натомість, вони вважають себе «ідеалістами» рідної мови — тим більше, коли ленінська партія ще дозволяє їм творити тією мовою радянські варіяції на стару російську тему:

Хорошо лакею жить
Во господском, во дворе.

У Києві відзначено ученого-поета Агатангела Кримського

Як повідомляє «Літературна Україна» від 15 січня ц. р., 13-14 січня в Києві відбулася ювілейна сесія АН УРСР, присвячена сторіччю від дня народження А. Ю. Кримського, сходознавця, філолога, історика й письменника.

Засідання наукової сесії відкрив президент Академії наук Б. Є. Патон. І. К. Білодід доповідав про ролі А. Кримського в українській і світовій науці, вказуючи, що вчений створив для деяких східних народів перші підручники з історії та літератури. Він познайомив Європу з культурою Персії, Туреччини, Абесинії й інших народів Близького Сходу. Доктор філологічних наук О. Є. Засенко говорив про літературно-критичну працю ювілята, який звів цікаві зразки критичної думки. І. М. Смілянська, кандидат історичних наук, доповідала про Кримського-арабіста. Про історичні, літературні, фольклорні та лінгвістичні праці А. Крим-

ського доповідали О. І. Гуржій, П. Й. Колесник, А. А. Каспрук, О. І. Дей і В. М. Русанівський. Науковці-орієнталісти Києва, Москви, Менська, Баку, Ташкенту, під головуванням доктора філологічних наук М. О. Баскакова, розглядали основні напрямки сходознавчих досліджень Кримського, як також питання тюрко-слов'янських мовних контактів. Т. І. Халимоненко говорив про «Тюркізми в „Літописі“ С. Величка», а І. Г. Добродомов про «Болгарські елементи української мови».

На жаль, не було між доповідачами справжніх українських сходознавців Віктора Філоненка та Ярослава Дашкевича, що їх доповіді організатори чомусь не включили в програму сесії. А напевно своєю участю вони збагатили б програму ювілейної сесії на пошану А. Ю. Кримського і піднесли б її рівень.

Р.

«Тисяча голів» Юрія Соловія

У залах Українського інституту Америки в Нью-Йорку 5 грудня 1970 відбулося відкриття виставки Юрія Соловія під назвою «1000 голів». На цій виставці Соловій представив зовсім новий аспект своєї творчості. Виставка мала до деякої міри ювілейне значення, бо вона відзначала 25 років мистецької праці Соловія.

Соловій не тільки мистець. Він і полеміст та (як сам це підкреслює) — бунтар. І саме це його бунтарство та філософічні міркування поважно ви-

ливали на його мистецтво. Це було мистецтво конфлікту та бунту (див. «Сучасність», липень 1965). Головним мотивом картин Соловія був *біль*. Чи це були картини жінок, які родять, чи серія «Мучеництво св. Стефана», чи найновіша — «Чоловік, убитий стрілою свого власного кохання» — вони були глядачеві болючі.

Для Соловія кожна картина була засобом передати певну світосприймальну концепцію чи певну абстрактну ідею.

Виставка «1000 голів» інакша. (До речі, назва виставки згідна з правдою — це справді 1000 голів). Тут Соловій обсервує людину з її різними психологічними проблемами. Це не значить, що елемент болу зовсім виелемінуваний. Він до деякої міри присутній. Тільки тепер він далі від неба, а «ближче до землі», зведений до позему самотньої людини в колі її власного, окремого існування.

Картини на виставці малі розміром, різної техніки: рисунки, олії, колажі (груповані серіями по дві, три чи чотири), виконані спонтанно, швидкими мазками. Мистець залишає глядачеві завдання відтворити різні специфічні динамічні аспекти, з яких ці картини постали. Картини на виставці це, мабуть, перші картини, що їх виконав Соловій-мистець без того, щоб

поза його плечима стояв Соловій-мислитель.

Ювілейність виставки була підкреслена святочністю вечора, що попередив відкриття виставки.

Вечір відкрив сам мистець, який говорив про себе та своє мистецтво. («Між небом і землею — ближче до землі»). Ілона Сочинська проаналізувала мистецькі засоби Соловія на базі трьох виставлених картин останніх десятих чи дванадцятих років. Три поезії «На Соловієву тему» відчитав Юрій Тарнавський.

На закінчення програми молодого піаністка Християна Петрівська знаменито виконала Перший концерт Прокоф'єва, виявляючи себе піаністкою високої проби та для свого молодого віку великих досягнень.

М. К.

Уперше в повному перекладі українською мовою!

ФРАНСУА ВІЙОН

ЖИТТЯ І ТВОРИ

Переклад, вступна стаття і коментарі Святослава Гординського. Книжка на 144 сторінки формату великої вісімки.

Ціна: 4— дол., у Німеччині — 14 НМ, у інших країнах — рівновартість у місцевій валюті.

З замовленнями звертатися до в-ва «Сучасність».

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Роман Бабовал. За жмут душі.*
- 8 *Роман Андріяшик. Полтва (роман).*
- 45 *Вірляна Ткач. Поезії.*
- 48 *Богдан Кравців. Леся Українка про російсько-українські взаємини.*
- 58 *Наталка Мандзій. Дві поезії.*
- 60 *Ірина Петренко-Федишин. Думки про мистецтво Якова Гніздовського.*

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 71 *Григорій Костюк. Теорія і дійсність (закінчення).*
- 85 *Емігранти у Богомолова.*

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 95 *Мирослав Прокоп. Хрущов, Україна і політика Москви.*
- 107 *Ростислав Л. Хомяк. Про Валентина Мороза знають.*
- 113 *Лист у справі засуду Валентина Мороза.*

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 115 *Володимир Нагірний. Критичні зауваження до подорожніх нотаток Віри Вовк.*

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 126 *У Києві відзначено ученого-поета Агатангела Кримського (Р.) «Тисяча голів» Юрія Соловія (М. К.).*

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashkevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon

Швеція: Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0 20	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0,35	3,60 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. кру
Венесуела	1.20	12.— ам. до.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. д.
Німеччина	3.50	36.— им
США	1.20	12.— ам. до.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилати
нашого журналу летунськ
поштою до Канади і США ст
новлять 7,5 дол. річно.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників
і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу,
виготовляти їх обов'язково на Ukrainianische Gesellschaft für Aus-
landsstudien e. V.

Окремими книжковими виданнями появились,
друковані в журналі «Сучасність», повісті

О л е к с и І з а р с ь к о г о

РАНОК
(випродане)

ВІКТОР І ЛЯЛЯ
ЧУДО В МИСЛОВИЦЯХ

Перша книжка має 151 стор.; друга — 135 стор.; третя — 127 стор.

Ц і н а : 7,— нім. марок або 2,— амер. дол. за одну книжку;
в інших країнах — у валюті, перерахованій на долари.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

С е р г і й М а з л а х і В а с и л ь Ш а х р а й

Д О Х В И Л І

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимой Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіалістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіалізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0 80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0,35	3,60 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуеля	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— нм
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання
нашого журналу летунською
поштою до Канади і США ста-
новлять 7,5 дол. річно.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiєвська

Г Е Р О С Т Р А Т И

(роман)

Книжка має 500 сторiнок. Цiна 7 доларiв;
у Нiмеччинi — 25 нiм. марок.

Збiрка документiв про русифiкацiю на Украiнi:

**МОЛОДЬ ДНIПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБI ПРОТИ РУСИФIКАЦIЇ**

Збiрка мiстить «Лист творчої молодi Днiпропетровського»
i три статтi з днiпропетровських газет.

Цiна: 1 доляр; у Нiмеччинi — 3,50 нiм. марок.

З перекладної поезiї появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХIВ'Я МАЧУ ПЧУ

У перекладi Вiри Вовк, з iлюстрацiями Слави Геруляк.

Цiна: 2,80 доларiв; у Нiмеччинi — 9 нiм. марок.

Цiни в iнших краiнах — рiвновартiсть амер. доляра

в перерахунку на мiсцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.